

Politiek en filosofie in de concurrentiestrijd tussen twee vergeten
universiteiten

Over Harderwijk en Nijmegen in de zeventiende eeuw

Victor Rikmenspoel

s1103383

BA Geschiedenis, Bachelorwerkstuk

Faculteit der Letteren

Begeleider: Prof. dr. Leen Spruit

Woorden: 10.000

Datum: 15/06/2025

Inhoud

Inleiding	4
Hoofdstuk 1 – Aspecten van de bestuurlijke inrichting van Gelderland in de zeventiende eeuw	7
1.1 – Bestuurlijke vormgeving van de Republiek	7
1.1.1 – Een verbond van soevereine provincies.....	7
1.1.2 – Gelderland als verdeeld gewest	8
1.2 – Lokaal bestuur in Gelderland.....	8
1.2.1 – Kwartier, stad en kerk in Nijmegen en Harderwijk	8
Conclusie	9
Hoofdstuk 2 – Ontstaan en inrichting van de instituten voor wetenschappelijk onderwijs in Harderwijk en Nijmegen	11
2.1 – (On)afhankelijk onderwijs?	11
2.1.1 – Maurits en de hogeschool van Harderwijk	11
2.1.2 – De rol van provincie, kwartier en stad bij het hoger onderwijs in Harderwijk.....	12
2.2 – Oprichtingsgeschiedenis van de universiteiten te Harderwijk en Nijmegen	13
2.2.1 – Van illustere school naar academie in Harderwijk	13
2.2.2 – De Kwartierlijke Academie in Nijmegen: van academische jaloezie naar serieuze concurrentie	14
2.3 – Levensvatbaarheid der Gelderse universiteiten	15
2.3.1 – Een Harderwijkse tegenaanval.....	15
2.4 – Hoogleraren aan provinciale universiteiten	16
2.4.1 – Benoemingsbeleid in Harderwijk	17
2.4.2 – Benoemingsbeleid in Nijmegen.....	17
2.4.3 – Wijsgerige sleutelfiguren in het wetenschappelijk personeel.....	18
2.4.3.1 – Nijmeegse hoogleraren	19
2.4.3.2 – Harderwijkse hoogleraren.....	19
Conclusie	20
Hoofdstuk 3 – Conflicten over theologie en filosofie in de Republiek en het (aanvankelijke) verzet tegen Descartes	21
3.1 – Ontwikkelingen van het wijsgerig debat in de Republiek	21
3.1.1 – Het Aristotelisme	22
3.1.2 – Het Aristotelisme in de Republiek.....	23

3.1.3 – Het Cartesianisme, de <i>mechanical turn</i> en Hendrik de Roy	23
3.2 – Verdere ontwikkelingen in <i>La Querelle d'Utrecht</i>	25
3.2.1 – Escalerende pennenstrijd tussen Descartes en Schoock	25
Conclusie: Een gewonnen strijd?.....	27
Hoofdstuk 4 – Van Isendoorn en Wittich en hun invloed op de academische cultuur van Harderwijk en Nijmegen	28
4.1 – De academische cultuur van Gelderland	28
4.1.1 – Het onderwijs als <i>seminarium ecclesiae</i>	29
4.1.2 – Vrijheden tot op individueel niveau.....	30
4.2 – Van Isendoorn en de Aristotelische filosofische cultuur	30
4.2.1 – Van Isendoorns veldtocht tegen het Cartesianisme	31
4.3 – Wittich als Cartesiaanse sleutelfiguur.....	32
Conclusie	33
Conclusie	35
Epiloog.....	37
Bibliografie.....	38

Inleiding

Op 3 mei 1656 stroomt de Sint Stevenskerk in Nijmegen vol met burgers, geletterd en ongeletterd, voor de openingsrede van de Kwartierlijke Academie van Nijmegen. De academie wordt die dag officieel ingeluid door de eerste rector magnificus Christoph Wittich (1625–1687), een Silezische theoloog die eerder in Duitsland werkzaam was. In zijn rede presenteert hij Nijmegen dramatisch als *Gibea Gelrica* – het Gelderse equivalent van de Bijbelse Heuvel Gods.¹

Deze rede is niet zozeer van belang vanwege haar bombastische toon, die vermoedelijk aan veel aanwezigen voorbijging, noch louter als startschot van de felbegeerde academie. Veelzeggender is de onderliggende ambitie: Nijmegen eist vanaf het begin de titel ‘Gelderse Academie’ op, een aanduiding die tot dan toe uitsluitend aan de Universiteit van Harderwijk toekwam. Deze was als hogeschool al in 1600 opgericht en bezat daardoor een langere academische traditie dan haar Nijmeegse rivaal.

Zo begon een periode van groeiende rivaliteit tussen de jonge academie van Nijmegen en de gevestigde orde in Harderwijk. Er volgde een strijd om studenten, hoogleraren en vooral om erkenning binnen de Gelderse Landdag. Nijmegen profileerde zich door aansluiting te zoeken bij de moderne filosofie – in het bijzonder het opkomende Cartesianisme van Descartes – als alternatief voor het behoudende gereformeerde denken. Christoph Wittich speelde hierin een centrale rol tot aan het Rampjaar 1672, dat tevens het einde betekende van de Nijmeegse academie.

In dit onderzoek wordt de positie van beide steden verder onderzocht, met als centrale vraag: hoe verhielden Nijmegen en Harderwijk zich in de periode 1648–1672² tot het Cartesianisme in hun streven naar erkenning als ‘Gelderse Academie’?

Hoofdstuk 1 behandelt de bestuurlijke context van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en specifiek die van het gewest Gelderland aan de hand van de vraag: in hoeverre hadden de gewesten uit de Republiek de vrijheid om politiek en bestuur naar eigen goeddunken vorm te geven? Daarbij staan klassieke studies van Fruin en Fockema Andrea centraal, aangevuld met recentere regionale analyses van Buurman en Keverling Buisman. Hoewel hun

¹ Christoph Wittich, ‘Het Gelderse Gibea. Over de overeenkomst tussen het Gibea van Benjamin en Nijmegen’, vert. Vincent Hunink in: Willem van der Kuijlen (red.), *Het Gelderse Gibea. Apologie voor de Nijmeegse universiteit anno 1656* (Nijmegen 2013) 31-52, aldaar 41.

² Voor de periode 1648-1672 is gekozen, omdat in 1648 de hogeschool in Harderwijk tot universiteit werd verheven en in 1672 de Nijmeegse universiteit als gevolg van het Rampjaar feitelijk te gronde zou gaan.

werk veel heeft opgeleverd, blijven er lacunes in de kennis over het zeventiende-eeuwse Gelderse bestuur.³

In het tweede hoofdstuk zal vervolgens in worden gegaan op een aantal aspecten betreffende de universiteiten van Harderwijk en Nijmegen aan de hand van de vraag: op welke manier zijn de verschillen in academische cultuur tussen Harderwijk en Nijmegen te verklaren? De benoemingspraktijken van de universiteitscuratoren zijn door Hans Bots systematisch geanalyseerd en goed vergelijkbaar. Ook het werk van Edwin van Meerkerk over de rivaliteit tussen beide universiteiten vormt een belangrijk vertrekpunt.⁴ De geschiedschrijving over Harderwijk is beperkt, mede doordat de universiteit in 1811 werd opgeheven en nooit is heropgericht.⁵ Boumans negentiende-eeuwse studie blijft hierdoor nog altijd van belang.

Aangekomen in hoofdstuk 3 wordt de steven gewend naar filosofische cultuur in de Republiek. De vraag ‘Hoe ontwikkelde het academische debat omtrent het Cartesianisme zich in de veertiger jaren, tijdens *La Querelle d’Utrecht?*’ moet als springplank dienen voor hoofdstuk 4, waarin Gelderland centraal staat en specifiek aandacht zal uitgaan naar de rol en de positie in het debat omtrent het Cartesianisme van de respectieve hoogleraren uit Harderwijk en Nijmegen, Gijsbrecht van Isendoorn (1601-1657) en Christoph Wittich. Waar Van Isendoorn het nieuwe denken afwees, was Wittich juist een uitgesproken pleitbezorger. Hun posities markeren het filosofische verschil tussen de twee instellingen.

De vraag hoe deze personen bijdroegen aan de divergentie tussen beide universiteiten vormt de laatste puzzel van deze studie, waarin bestuurlijke en academisch-filosofische ontwikkelingen met elkaar worden verbonden.

De historiografie van het Cartesianisme in de Republiek is relatief jong, maar omvangrijk. Het overzichtswerk van Louise Thijssen-Schoute uit 1954 geldt als fundament, terwijl Theo Verbeek sinds de jaren 1990 met diepgravende studies het veld verder heeft uitgewerkt. Specifieke aandacht voor Nijmegen kwam pas recent, onder meer door Davide Cellamare (2019), die het filosofisch curriculum onderzoekt. Kai-Ole Eberhardt wijdde op zijn beurt in 2018 een Duitstalige biografie aan Christoph Wittich, waarin hij uitgebreid ingaat op diens rol in de Nijmeegse academische wereld. Over Van Isendoorn zijn slechts enkele pagina’s

³ Zie bijvoorbeeld: Frank Keeverling Buisman, ‘De bestuurlijke organisatie van het gewest Gelre (1543-1795/1798)’ in: Idem e.a. (red.), *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van bestuur en bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989* (Nijmegen 1990) 53-74, aldaar 53-54.

⁴ Het werk van Van Meerkerk is in tegenstelling tot deze studie niet toegespitst op het filosofische karakter van deze strijd.

⁵ Meindert Evers, ‘Inleiding’ in: Willem Frijhoff e.a. (red.), *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse universiteit in Harderwijk (1648-1811)* (Hilversum 2000) 9-13, aldaar 9.

beschikbaar, vooral uit het werk van Adriaan de Haan. Veel bronnenmateriaal is bovendien verloren gegaan, wat het onderzoek bemoeilijkt.⁶

Na lezing van deze studie beschikt de lezer over een zowel cultuurhistorisch als filosofisch beeld van de rivaliteit tussen Harderwijk en Nijmegen. Door bestuurlijke structuren en academische denkculturen naast elkaar te leggen, wordt zichtbaar hoe diep bestuur en filosofie in zeventiende-eeuws Gelderland met elkaar verweven waren in de strijd om academische erkenning.

⁶ Zie voor de ontbrekende archieven in Harderwijk: Adriaan de Haan, *Het wijsgerig onderwijs aan het gymnasium illustre en de hogeschool te Harderwijk 1599-1811* (Harderwijk 1960) 1. Voor Nijmegen: Hans Bots en Toon Kerkhoff, *De Nijmeegse Pallas. De geschiedenis van de kwartierlijke academie en medische faculteit, 1655-1679* (Nijmegen 2001) 7. En voor Van Isendoorn: De Haan, *Het wijsgerig onderwijs*, 46. Slechts vier van de tien aan hem toegeschreven werken zijn te achterhalen.

Hoofdstuk 1 – Aspecten van de bestuurlijke inrichting van Gelderland in de zeventiende eeuw

Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) stelde ooit: ‘De Vereenichde Nederlanden syn nyet één Republicque, maar seven verscheijden Provintien, nyets gemeen hebbende met malcanderen [...], dan alleen ’t gunt bij contract totte gemeene defensie gelooft is [...].’¹

Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) uitte herhaaldelijk zijn twijfels over het functioneren van het centrale bestuur van de Nederlandse Republiek. Hij vergeleek het staatsbestel met de ‘Triple Alliantie’ – een los verbond tussen de Republiek, Engeland en Frankrijk – waarin de partijen net zo weinig binding kenden als de gewesten in de Republiek.² Al vroeg in de zeventiende eeuw waarschuwde hij voor rampspoed als er geen hervormingen kwamen, vooral een versterking van het centrale gezag: ‘want geen Republicque kan bestaen, sonder goede ordre in de generale Regeringe.’³

1.1 Bestuurlijke vormgeving van de Republiek

Veel historici erkennen dat de Republiek als eenheid slecht functioneerde. De Unie van Utrecht bracht wel centrale bestuursorganen voort, maar deze hadden weinig macht en werden voortdurend tegengewerkt door de gewesten, die vooral hun eigen belangen verdedigden.⁴ Van Oldenbarnevelt, lang voorzitter van het generaliteitsbestuur, zag hoe dit orgaan formeel bevoegdheden had, maar in de praktijk veel beslissingen aan de gewesten liet.⁵ De Staten-Generaal, die toezicht hield, bestond uit afgevaardigden die vooral hun eigen provincie vertegenwoordigden – vandaar dat Willem van Oranje (1533-1584) hen ‘advocaten van hun steden en provincies’ noemde.⁶

1.1.1 Een verbond van soevereine provincies

De zeventiende-eeuwse Republiek kende een sterk gedecentraliseerd bestuur. Voor onderwerpen als religie en onderwijs moeten dan ook vooral regionale archieven worden

¹ Johan van Oldenbarnevelt, geciteerd in Robert Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* (Den Haag 1901) 205.

² Robert Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 179.

³ Johan van Oldenbarnevelt, geciteerd in Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 206.

⁴ Sijbrandus Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam 1961) 15.

⁵ *Ibidem*, 38.

⁶ Willem van Oranje, geciteerd in Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 179.

geraadpleegd.⁷ Elk gewest had een eigen bestuurscultuur, wat bijvoorbeeld blijkt uit de uiteenlopende rol van de stadhouder. In Gelderland was hij slechts een ‘dienaar van de Staten’, en soms zelfs afwezig.⁸ Ook verschilden de gewesten in invloed; zo had Holland door haar financiële macht een dominante positie.⁹ Een uniforme typering van ‘het gewest’ is daardoor nauwelijks mogelijk.

1.1.2 Gelderland als verdeeld gewest

Gelderland hield zich vanaf het begin bewust afzijdig van de rest van de Republiek. Volgens historicus Robert Fruin was de provincie sterk gehecht aan haar zelfstandigheid en vormde zij ‘in mindere mate een eenheid’ dan andere gewesten.¹⁰ Ook op lokaal niveau stond onafhankelijk besluitvorming centraal. De Staten van Gelderland kwamen tweemaal per jaar bijeen in een Landdag, waar over gezamenlijke kwesties werd beslist.¹¹ Hoewel de stadhouder formeel het hoogste gezag had, volgde hij in de praktijk de wil van de Staten. Het Hof voerde rechtspraak en huishoudelijke taken uit, vaak los van de stadhouder.¹² De Rekenkamer beheerde de financiën, maar had geen politieke invloed.¹³

1.2 Lokaal bestuur in Gelderland

De Staten van Gelderland bestonden uit vertegenwoordigers van drie kwartieren: Nijmegen, Veluwe en Zutphen, die elk één stem hadden in de Landdag. Besluiten werden genomen bij meerderheid van kwartieren, waardoor twee kwartieren samen al konden beslissen. Omdat elk kwartier zijn zelfstandigheid wilde bewaren, verliepen besluitvormingsprocessen moeizaam.¹⁴ Nijmegen, als grootste kwartier, kreeg het grootste deel van de subsidies.¹⁵

1.2.1 Kwartier, stad en kerk in Nijmegen en Harderwijk

In de kwartierlijke vergadering waren zowel steden als het platteland vertegenwoordigd. Stadsbesturen leverden afgevaardigden, terwijl de ridderschap het platteland

⁷ Dirk Buurman, ‘Schets van de opeenvolgende bestuursindeelingen in Gelderland voor de invoering van de Provinciale Wet van 1850’, *Bijdragen en mededelingen van Gelre* LVII (1958) 24-45, aldaar 24.

⁸ Frank Keverling Buisman, ‘De bestuurlijke organisatie van het gewest Gelre (1543-1795/1798)’ in: Idem e.a. (red.), *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van bestuur en bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989* (Nijmegen 1990) 53-74, aldaar 58.

⁹ Fockema Andreae, *De Nederlandse staat*, 43.

¹⁰ Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 167, 223.

¹¹ Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 223.

¹² Keverling Buisman, ‘De bestuurlijke organisatie van het gewest Gelre’, 59.

¹³ *Ibidem*, 61.

¹⁴ *Ibidem*, 68, 69.

¹⁵ Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 229.

vertegenwoordigde – een elitaire groep, bestaande uit bezitters van riddermatige goederen.¹⁶ In de praktijk had vaak één partij de overhand; in het Nijmeegse kwartier was dat Nijmegen-stad, die als hoofdstad ook de vergaderingen voorzat.¹⁷

Het belangrijkste conflict dat zich in de zestiende en zeventiende eeuw binnen het Nijmeegse kwartier afspeelde, was van religieus-ideologische aard. Stadhouders Maurits van Oranje (1567-1625) had na de Gelderse afscheiding van het Heilige Roomse Rijk aan het einde van de zestiende eeuw onmiddellijk aangedrongen op een gereformeerd stadsbestuur in Nijmegen.¹⁸ Dit was een grote stap voor het leeuwendeel van de Nijmeegse bevolking, die een katholieke achtergrond had.¹⁹ De stad Nijmegen stond in zowel provincie als bestuur echter vrijwel alleen in deze strijd en zo kon het gebeuren dat ook Nijmegen als katholiek bolwerk na een lange strijd in 1618 een volledig protestants bestuur met contraremonstrantse oriëntatie kreeg.²⁰ Later zal duidelijk worden dat deze weifelende benadering van de religie een grote rol zou gaan spelen in de kwestie van het academisch onderwijs in Gelderland.

In andere delen van Gelderland was de overgang naar het gereformeerde geloof veel vloeier.²¹ Vooral het Veluwe kwartier, met steden als Arnhem, Elburg en Harderwijk, was al vroeg contraremonstrants georiënteerd. Arnhem groeide uit tot dominante stad, waardoor Harderwijk steeds meer op de achtergrond raakte.²² De stad was bestuurlijk en religieus conservatief: de adel beheerste de magistratuur, en onder invloed van Maurits werden katholieke activiteiten streng onderdrukt.²³ Als oude Hanzestad probeerde Harderwijk vergeefs haar vroegere welvaart te behouden, onder meer via de handel in bokking. Deze behoudende houding zou ook zijn weerslag krijgen op de universiteit van de stad

Conclusie

De Republiek werd gekenmerkt door sterk particularisme: hoe groter het gebied, hoe zwakker de centrale macht. In Gelderland richtten kwartieren en steden zich vooral op hun

¹⁶ Combertus van der Pot, *Bestuurs- en rechtsinstellingen der Nederlandse provinciën* (Zwolle 1949) 54.

¹⁷ Keverling Buisman, 'De bestuurlijke organisatie van het gewest Gelre', 68.

¹⁸ Hans Bots en Jan Kuys, *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Deel 2: Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Nijmegen 2005) 516.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem, 525.

²¹ Otto de Jong, 'Kerkgeschiedenis. 1492-1795' in: Jan Poelhekke e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) 331-384, aldaar 347.

²² Hans Duinkerken, 'Harderwijk als tweede stad van de Veluwe, 1650-1813' in: J. Folkerts (red.), *Geschiedenis van Harderwijk* (Harderwijk 1998) 61-100, aldaar 62.

²³ Hans Duinkerken, 'Harderwijk in de 17^e en 18^e eeuw' in: Liek Mulder en Willem Frijhoff (red.), *Een onderschatte universiteit. 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk* (Harderwijk 1998) 7-42, aldaar 10.

eigen belangen. Nijmegen trad daarin ambitieus op, met bestuurders die zich nadrukkelijk wilden profileren, terwijl Harderwijk met een conservatief, adellijk bestuur vooral haar positie tegenover Arnhem probeerde te behouden.

Het verschil tussen beide steden blijkt ook uit hun houding tegenover stadhouder Maurits. Harderwijk volgde zijn lijn trouw, wat hem ertoe bracht de academie daar te steunen. Nijmegen daarentegen bood langdurig weerstand aan zijn autoriteit, maar verloor daarmee invloed, ook op het vlak van academisch onderwijs.

Hoofdstuk 2 – Ontstaan en inrichting van de instituten voor wetenschappelijk onderwijs in Harderwijk en Nijmegen

Volgens historicus Hans Bots vormden de Latijnse scholen de basis van het intellectuele leven in zestiende- en vroeg zeventiende-eeuws Gelderland.¹ Deze scholen boden een algemene voorbereiding op academisch onderwijs, met nadruk op Latijn, en dienden als opstap naar universiteiten in bijvoorbeeld Keulen of Leuven. Gelre telde zeventien van zulke scholen, waarvan zes grotere, onder meer in Nijmegen en Harderwijk.²

Na de Unie van Utrecht (1579) en de toenemende zelfstandigheid van Gelderland ontstond echter de behoefte aan een eigen academische instelling, om binnen de Republiek de vorming van wetenschappelijke elites mogelijk te maken.³

2.1 (On)afhankelijk onderwijs?

2.1.1 Maurits en de hogeschool van Harderwijk

De onafhankelijkheid van Gelderland betekende niet dat de regio vrij was van inmenging in haar onderwijs. Stadhouders Maurits bemoeide zich actief met de opzet van de Gelderse Academie. Dit blijkt uit twee brieven die hij in de vroege zeventiende eeuw schreef aan het kwartier van Zutphen en de Landdag van Gelderland, waarin hij zijn steun voor de academie uitdrukt, benadrukkend dat hij ‘de geleertheit’ zeer waardeerde.⁴

In zijn tweede brief, gedateerd op 12 april 1617, probeert hij de Landdag zover te krijgen de dan nog illustere school van Harderwijk (opg. 1600) provinciaal te financieren om de school zo te kunnen bevorderen tot een universiteit. Hij schrijft:

‘Dan, also tot meerdere bevorderinge, eere en wel-standt van eene Hooge Schoole niet genoegsaem en is, dat deselve alleen bij één Quartier des voorschr. Furstendoms gemaintineert en tot volcomene gelegentheyt bevordert werde; So hebben ons overzulcx die van voorschr.

¹ Hans Bots, ‘Cultuurgeschiedenis. Het intellectuele leven in Gelderland gedurende de 16de, 17de en 18de eeuw’ in: Jan Poelhekke e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) 385-521, aldaar 385.

² Hans Bots en Meindert Evers, ‘De Gelderse Academie in het universitaire landschap van de Republiek’, in: Liek Mulder en Willem Frijhoff (red.), *Een onderschatte universiteit. 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk* (Harderwijk 1998) 43-59, aldaar 49.

³ Bots en Kerkhoff, *De Nijmeegse Pallas*, 11.

⁴ Prins Maurits, geciteerd in Herman Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleraren* (Utrecht 1844) 104.

School-raedt verzocht, wij wilden voor haer bij U.E. intercedeeren ten eynde die voorn. Schole bij 't gantsche Furstendom Gelre en Graeffschap Zutphen mochte aengenomen werden.'⁵

Maurits had echter geen succes; de kwartieren weigerden gezamenlijk de hogeschool te financieren. Dit benadrukt opnieuw de beperkte rol van de stadhouder in het Gelderse politieke leven.⁶

Volgens de negentiende-eeuwse universiteitshistoricus Herman Bouman steunde Maurits tijdens zijn ambtstermijn als stadhouder het onderwijs in Harderwijk onvoorwaardelijk. In zijn werk over de Universiteit van Harderwijk noemt hij een brief die aantoonde dat Maurits herhaaldelijk opkwam voor de hogeschool.⁷

2.1.2 De rol van provincie, kwartier en stad bij het hoger onderwijs in Harderwijk en Nijmegen

Het duurde tot 1648 voordat Gelderland financiële steun uit de gewestelijke schatkist aan de Harderwijkse hogeschool verleende. Door het sterke eigenbelang van lokale afgevaardigden en de nadruk op de kwartieren, was er weinig ruimte voor onvoorwaardelijke steun. Toch slaagden de Harderwijkers erin binnen hun kwartier voldoende financiering voor hun school te vinden.⁸

Ook in Nijmegen kreeg de stedelijke magistraat zonder veel moeite steun voor de eigen hogeschool.⁹ De werkelijke bemoeienis kwam dus niet van de provincie of het kwartier, maar van de stadsbesturen, die zich sterk maakten voor de oprichting van de academie. De stadsmagistraat steunde de academie waar mogelijk, bijvoorbeeld door gebouwen en boeken ter beschikking te stellen, zoals Harderwijk ook deed.¹⁰

In Nijmegen stelde de stad alles in het werk om de hogeschool te ondersteunen, aldus Van Meerkerk.¹¹ De academie kreeg meerdere privileges, zoals fiscale voordelen voor studenten en medewerkers, vrijstellingen van burgerplichten en voorzieningen voor vrije tijd, evenals een eigen rechtspraak voor kleine juridische geschillen.¹²

De stadsbesturen probeerden regelmatig de academies onder controle te houden. In Harderwijk ontstonden conflicten tussen de universiteits-senaat en het stadsbestuur over

⁵ Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool*, 106.

⁶ Ibidem.

⁷ Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool*, 106.

⁸ Bots, 'Het intellectuele leven', 402.

⁹ Ibidem, 405.

¹⁰ Hans Duinkerken, 'Harderwijk en de Gelderse Academie' in: Liek Mulder en Willem Frijhoff (red.), *Een onderschatte universiteit. 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk* (Harderwijk 1998) 60-71, aldaar 70.

¹¹ Edwin van Meerkerk, 'Nijmegen en de Harderwijkse Academie, 1648-1679' in: Willem Frijhoff e.a. (red.), *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse universiteit in Harderwijk (1648-1811)* (Hilversum 2000) 119-132, aldaar 125.

¹² Ibidem, 126.

maatregelen tegen studentengezelschappen.¹³ In Nijmegen was het onderscheid tussen universiteitsbestuur en stadsbestuur moeilijker, maar ook hier kwam het tot geschillen waarin het stadsbestuur zijn wil doordrukte. Dit blijkt onder andere uit de poging van de Harderwijkse academie om Johannes Smetius los te weken van Nijmegen, wat door het stadsbestuur werd tegengehouden.¹⁴ Verder blijkt deze bemoeienis uit het benoemingsbeleid van de Gelderse hogescholen en universiteiten, wat direct invloed had op het onderwijsaanbod.

2.2 Oprichtingsgeschiedenis van de universiteiten te Harderwijk en Nijmegen

Zowel de universiteiten van Harderwijk als Nijmegen werden vanaf het begin ondersteund door de lokale bestuurlijke macht. Na de Unie van Utrecht streefden de kwartieren van Gelderland naar hoger onderwijs, niet altijd door een universiteit op te richten, maar door een ‘illustre school’, vaak een uitbreiding van een Latijnse school.¹⁵ Het Veluwe kwartier slaagde in 1600 als eerste in het oprichten van zo’n school, wat aanvankelijk vooral een bovenbouw van twee jaar aan de bestaande Latijnse school toevoegde.

2.2.1 Van illustere school naar academie in Harderwijk

De Veluwe ambitie reikte verder dan de illustere school, maar er was een probleem: de financiering was onvoldoende.¹⁶ De stap naar universitair onderwijs vergde veel meer geld, wat niet met de bestaande middelen gedekt kon worden. Een aanvullende gewestelijke subsidie was nodig, maar voor zo’n subsidie was instemming van alle drie de Gelderse kwartieren vereist, en de schatkist bood ruimte voor slechts één subsidie.¹⁷ Door de stedelijke concurrentie was een gezamenlijke toekenning aanvankelijk onrealistisch.¹⁸

Het Nijmeegse kwartier was vaak tegen gezamenlijke initiatieven voor het algemeen Gelders belang, zoals het oprichten van een Gelderse academie. Het stadsbestuur vond dat Nijmegen als eerste recht had op zo’n academie, wat deels voortkwam uit het lokale zelfbewustzijn en de lange geschiedenis van de stad. De Bataafse mythe en de stadsrechten van 1230, die

¹³ Johannes van Veen, ‘Uit de uitwendige en inwendige geschiedenis der voormalige Geldersche Hooge school’, *Bijdragen en mededelingen van Gelre I* (1898) 1-70, aldaar 11.

¹⁴ Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool*, 93.

¹⁵ Zie voor de wens van het kwartier van Zutphen: Bots, ‘Het intellectuele leven in Gelderland’, 402. De Veluwe en Nijmegen zouden als kwartieren later een eigen hogeschool realiseren.

¹⁶ Remieg Aerts en Liesbeth Hoogkamp, *De Gelderse pallas: gymnasium illustre, Gelderse universiteit, rijksatheneum te Harderwijk, 1600-1818* (Barneveld 1986) 30.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Bots en Evers, ‘De Gelderse Academie’, 44.

vergelijkbaar waren met die van Aken, versterkten de status van Nijmegen als keizerlijke palts.¹⁹

In 1647 stemde het Nijmeegse kwartier uiteindelijk in met de oprichting van een academie in Harderwijk, dankzij overtuigend lobbywerk van twee curatoren.²⁰ Het verzet van Nijmegen was vooral te wijten aan de trots van de stadsbestuurders, die zichzelf boven Harderwijk plaatsten.²¹ Uiteindelijk werd de Gelderse academie in 1648 opgericht.

2.2.2 De Kwartierlijke Academie in Nijmegen: van academische jaloezie naar serieuze concurrentie

Na de oprichting van de Harderwijkse academie bleef Nijmegen proberen zichzelf via hoger onderwijs te verheffen. Nog geen zeven jaar na de stichting van de Harderwijkse universiteit, zag in 1655 een eigen Nijmeegse illustere school het licht. Deze werd, volgens Van Meerkerk, zelfs louter opgericht als ‘protest van stad en kwartier tegen de vestiging van de Gelderse universiteit in Harderwijk’²². Terwijl Harderwijk 48 jaar moest wachten op promotierechten, gaf Nijmegen zichzelf al na een jaar academische bevoegdheid. Dit gebeurde zonder gewestelijke toestemming, wat juridische vraagtekens oproept.²³ Zo ontstonden er in Gelderland vanaf 1655 twee universiteiten: één in Harderwijk en één in Nijmegen.

Nijmegen beschouwde haar universiteit als een prestigeproject, wat bleek uit de officiële naam *Illustris tetrarchiae Noviomagensis Universitas* en de bijzondere fiscale en juridische regelingen. De stadsmagistraat bemoeide zich intensief met de universiteit, met nadruk op het aantrekken van studenten. De snelle verheffing van de hogeschool tot universiteit was bedoeld om het aantal studenten te verhogen, onder meer door gerenommeerde professoren aan te trekken²⁴ en bovendien als manier om Harderwijk te beconcurreren.²⁵

Pieter de Greve, jurist en rector magnificus aan de Universiteit van Harderwijk, bleek namelijk bereid een leerstoel aan de Nijmeegse academie te bekleden. Een grote overwinning voor de stad Nijmegen in de stedelijke rivaliteit en een duidelijk bewijs van haar sterke aantrekkingskracht als universiteitsstad.²⁶ Bij gevolg slaagde men erin een groot aantal studenten aan te trekken. De periode 1658-1665 mag volgens Van Meerkerk dan ook voor de

¹⁹ Van Meerkerk, ‘Nijmegen en de Harderwijkse Academie’, 120.

²⁰ Bots, ‘Het intellectuele leven in Gelderland’, 404.

²¹ Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool*, 131.

²² Van Meerkerk, ‘Nijmegen en de Harderwijkse Academie’, 123.

²³ Van Meerkerk, ‘Nijmegen en de Harderwijkse Academie’, 124.

²⁴ Van Meerkerk, ‘Nijmegen en de Harderwijkse Academie’, 123, 125.

²⁵ Bots en Kerkhoff, *De Nijmeegse Pallas*, 18.

²⁶ Bots en Kerkhoff, *De Nijmeegse Pallas*, 21.

Nijmeegse universiteit als een bloeiperiode gekenmerkt worden.²⁷ Niet ontoevallig was de eerste promovendus van de universiteit, Petrus Jordan, zoon van een belangrijke Nijmeegse notabele.²⁸

2.3 Levensvatbaarheid der Gelderse universiteiten

Uit de overgeleverde cijfers over het aantal studenten blijkt dat de Harderwijkse universiteit behoorlijk te lijden had onder het door Van Meerkerk beschreven succes uit de eerste jaren van haar Nijmeegse tegenhanger. Een blik op de gemiddelde jaarlijkse studenteninstroom leert dat een significant verschil kan worden geconstateerd tussen de periodes 1648-1654 en 1655-1671.²⁹ Waar het gemiddeld aantal inschrijvingen in de eerste periode op 65 per jaar lag, zien we in de daaropvolgende periode een instroom van slechts 50 studenten per jaar. Als we het succes van een universiteit louter bepalen aan de hand van het aantal studenten, moeten we dus constateren dat de Harderwijkse universiteit in de zeventiende eeuw zwaar te lijden had onder de druk van haar Nijmeegse concurrent.³⁰

Ook in Nijmegen keerde het tij echter al snel weer. Uit de gegevens die Van Meerkerk vermeldt, valt op te maken dat vanaf 1665 de studentenaantallen sterk terugliepen. Hij schat dat tot 1665 het aantal inschrijvingen rond de zestig per jaar schommelde en dit na de 'bloeiperiode' nog slechts vijftien per jaar zal zijn geweest. Ook hiervoor zijn meerdere oorzaken aan te wijzen. Een voorbeeld is de pest die in de jaren zestig van de zeventiende eeuw ervoor zorgde dat de Kwartierlijke Academie tijdelijk haar deuren moest sluiten. Veel studenten besloten daarop de stad te verlaten en hun studie op andere plekken te vervolgen.³¹

2.3.1 Een Harderwijkse tegenaanval

Ondertussen werd in zowel Harderwijk als Nijmegen volop onderwijs verzorgd. De Harderwijkse universiteit had zich geheel in lijn met de wens van Maurits conservatief gepositioneerd. Concreet betekende dit in elk geval voor de wijsbegeerte dat de in de Republiek conventionele Aristotelische opvattingen werden uitgewerkt en onderwezen.³² In Nijmegen was

²⁷ Van Meerkerk, 'Nijmegen en de Harderwijkse Academie', 127.

²⁸ Van Meerkerk, 'Nijmegen en de Harderwijkse Academie', 125.

²⁹ Ik heb voor dit onderscheid gekozen omdat de Nijmeegse illustere school werd opgericht in 1655 en in 1672 de samenleving ontwricht raakte als gevolg van de ontwikkelingen in het Rampjaar.

³⁰ De genoemde cijfers zijn afkomstig uit Didericus van Epen, *Album studiosorum Academiae Gelro-Zutphanicae MDCXLVIII-MDCCCXVIII. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula* (Den Haag 1904). Ik heb tevens getracht eenzelfde analyse voor Nijmegen te maken, maar gezien het feit dat het Album studiosorum van de Nijmeegse academie verloren is gegaan, is dit niet mogelijk gebleken. Zie hiervoor: Jan van den Boom, *Voorlopige lijst van studenten van de kwartierlijke akademie te Nijmegen 1655-1679* (Nijmegen 1983) 6.

³¹ Van Meerkerk, 'Nijmegen en de Harderwijkse Academie', 130-131.

³² Bots en Evers, 'De Gelderse Academie', 52.

dit totaal anders. Hier hadden de universiteitscuratoren vanaf het begin gezorgd voor een afwijkend karakter en werd de wijsbegeerte onderwezen aan de hand van de moderne opvattingen van Descartes.³³ Iets wat hen door predikanten van binnen en buiten de stad niet in dank werd afgenomen.³⁴

Dit bood de belanghebbenden van de Harderwijkse academie bij uitstek een mogelijkheid hun Nijmeegse evenknie pijn te doen. Toen in 1658 de Gelderse Hervormde Synode in navolging van een decreet tegen de nieuwe filosofie van Descartes op zoek ging naar aanhangers van de Franse wijsgeer in de provincie, dacht het alerte Nijmeegse stadsbestuur dan ook terecht aan een Harderwijkse complot.³⁵ Het was een Harderwijker, Paulus Colonius, geweest die in de jaren vijftig stukken naar de Gelderse vergaderingen had gestuurd om bestuur en kerk stilletjes te wijzen op de gevaren van het in Nijmegen geproduceerde Cartesiaanse materiaal.³⁶

Volgens Van Meerkerk betekende deze kwestie feitelijk een einde aan de ambities van Nijmegen om de titel Gelderse Academie van Harderwijk over te nemen.³⁷ Men raakte blijkbaar overtuigd van de geïsoleerde positie waarin ze zich bevond. Hoewel ook Harderwijk later nog in grote problemen zou raken, wijst alles erop dat de ware concurrentiestrijd met deze Harderwijkse overwinning was beslecht. Daarbij zou de Kwartierlijke Academie van Nijmegen in 1672 geheel te gronde gaan. De fundamenten van de Gelderse Academie stonden in de Veluwe zandgrond en pas in 1923 zou Nijmegen als universiteitsstad terugkeren op het academische toneel.

2.4 Hoogleraren aan provinciale universiteiten

Waar tegenwoordig de gemiddelde universiteit honderden hoogleraren kent en de invloed van een individuele hoogleraar op het onderwijs aan de universiteit dus beperkt is, werd de academische cultuur van een provinciale universiteit als die van Harderwijk en Nijmegen gekleurd door een in omvang bescheiden, maar een door individuele prestige invloedrijk docentencorps. Volgens Bots werd de kwaliteit van het academisch onderwijs ‘praktisch geheel

³³ Louise Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme* (Amsterdam 1954) 555.

³⁴ Zie hiervoor bijvoorbeeld een raadssignaat uit Nijmegen van 1659 waarin het wijsgerig onderwijs aan de Kwartierlijke Academie van Nijmegen als ‘periculus’ wordt voorgesteld. Overgenomen in: Bots en Kerkhoff, *De Nijmeegse Pallas*, 15.

³⁵ Van Meerkerk, ‘Nijmegen en de Harderwijkse Academie’, 129.

³⁶ Davide Cellamare, ‘A theologian teaching Descartes at the academy of Nijmegen (165-1679). Class notes on Christoph Wittich’s course on the “Meditations of first philosophy”’, *Intellectual history review* 30:4 (2020) 585-613, aldaar 600.

³⁷ Van Meerkerk, ‘Nijmegen en de Harderwijkse Academie’, 130.

bepaald door de kwaliteit van de hoogleraren'³⁸. Om een compleet beeld te krijgen van het onderwijs aan deze universiteiten is het dus van groot belang het hooglerarencorps van zowel Harderwijk als Nijmegen onder de loep te nemen.

2.4.1 Benoemingsbeleid in Harderwijk

Het Harderwijkse hoger onderwijs ging al in 1600 van start. Tot 1648 waren er 18 hoogleraren, later in de eeuw nog eens 27.³⁹ Door geldgebrek, zo blijkt uit Bouman en Bots, kregen zij lage salarissen. Hoewel archieven ontbreken, staat vast dat deze financiële beperkingen het benoemingsbeleid sterk beïnvloedden.⁴⁰

Dat betekende in de praktijk dat het docentencorps van Harderwijk uit relatief jonge professoren bestond. Salarissen groeiden doorgaans mee met de ervaring van hoogleraren. Een derde van de professoren was nog geen dertig toen ze werd aangesteld aan de Veluwe universiteit.⁴¹ Velen verlieten de academie ook weer als ze enige ervaring hadden opgedaan en elders beter betaalde of meer prestigieuze leerstoelen konden gaan bekleden. Het beste voorbeeld daarvan is wellicht nog de situatie die zich in 1656 voordeed toen twee gerenommeerde theologen vertrokken en daar slechts één onbekende 28-jarige hoogleraar voor in de plaats kwam, namelijk Michaël Wolferdus.⁴² Harderwijk werd diens gevolg 'een kweekschool voor Utrechtse en Leidse hoogleraren'⁴³, aldus Bots. Waarmee de universiteit in de woorden van Bouman niettemin de 'wetenschappen groote diensten'⁴⁴ bewees.

2.4.2 Benoemingsbeleid in Nijmegen

In Nijmegen speelde geld ook een rol, maar de curatoren zetten niettemin hoog in. Zo probeerden zij al vroeg de Utrechtse topjurist Antonius Matthaeus aan te trekken – tevergeefs, zijn salaris lag ver boven het Nijmeegse budget.⁴⁵

Uit de publicaties van Bots blijkt een duidelijk verschil in het benoemingsbeleid van beide universiteiten. In Harderwijk opereerden de curatoren grotendeels zelfstandig, terwijl in

³⁸ Hans Bots, 'Het benoemingsbeleid aan de Nijmeegse Illustere Academie 1654-1679', *Jaarboek Numaga* 45 (1998) 25-41, aldaar 26.

³⁹ Zie de respectieve benoemingsoverzichten van voor 1648 en na 1648 in: Bouman, *Geschiedenis der voormalige Geldersche Hoogeschool*, 34-101. En: Bouman, *Geschiedenis der voormalige Geldersche Hoogeschool*, 154-228.

⁴⁰ Hans Bots, 'Harderwijkse professoren (1648-1812) en het benoemingsbeleid van de Gelderse curatoren' in: Willem Frijhoff e.a. (red.), *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse universiteit in Harderwijk (1648-1811)* (Hilversum 2000) 51-62, aldaar 53.

⁴¹ Hans Bots, 'Harderwijkse professoren', 54.

⁴² Ibidem, 53.

⁴³ Ibidem, 61.

⁴⁴ Bouman, *Geschiedenis der voormalige Geldersche Hoogeschool*, 601.

⁴⁵ Bots, 'Het benoemingsbeleid aan de Nijmeegse Illustere Academie', 28.

Nijmegen de benoemingen in het eerste decennium van het universiteitsbestaan mede gestuurd werden door twee academici: Johannes van Gronouwe, een bevriende hoogleraar uit Deventer, en Christoph Wittich, de eerste Nijmeegse hoogleraar in de wijsbegeerte.⁴⁶ Van beide figuren zijn relevante brieven bewaard gebleven, waaruit enkele opvallende inzichten te halen zijn over hun invloed op het personeelsbeleid en de academische koers van de jonge universiteit.⁴⁷

Ten eerste kreeg Van Gronouwe bij de oprichting van de illustere school expliciet de opdracht van het Nijmeegse stadsbestuur om de meest briljante en competente professoren aan te stellen, zo blijkt uit een brief van burgemeester Jan van Lennep uit juli 1655.⁴⁸ Deze instructie weerspiegelt de hoge ambities van de universiteit.

Ten tweede blijkt uit de correspondentie dat het benoemingsbeleid ook gericht was op het verzwakken van concurrerende instellingen. Zo probeerde men niet alleen Pieter de Greve weg te lokken uit Harderwijk, maar werden er binnen zes jaar drie hoogleraren uit het nabije Duisburg aangetrokken.⁴⁹

Ten derde speelde de universiteit met haar benoemingsbeleid bewust in op controverse. Zo gaf de benoeming van Christoph Wittich, een uitgesproken aanhanger van Descartes, de universiteit een uitgesproken Cartesiaans profiel, wat ook bleek uit zijn grote invloed op het benoemingsbeleid. In brieven uit de periode wordt duidelijk dat Wittich actief streefde naar de aanstelling van gelijkgezinde denkers.⁵⁰ Zo schreef collega Samuel ten Nuijll aan Van Gronouwe: ‘Vous scavez la ligue et les maximes des Cartesiens qui cherchent pour toutes les villes leurs camarades; ceux là me font tort, de croire que je ne suis pas de leur famille.’⁵¹ In 1666 had Nijmegen al negen jaar een uitgesproken Cartesiaan als feitelijke curator en een groeiend corps van gelijkgestemde docenten.

2.4.3 Wijsgerige sleutelfiguren in het wetenschappelijk personeel

Op basis van deze constatering moet de vraag gesteld worden welke invloed een individuele hoogleraar in de zeventiende eeuw had op het academisch onderwijs uit dezelfde periode. Hier valt op twee manieren iets over te zeggen. Aan de hand van hun positie en inmenging in

⁴⁶ Bots ‘Témoignages sur l’ancienne université de Nimègue’, *Lias* 19:2 (1992) 215-253, aldaar 215.

⁴⁷ Hans Bots verzamelde in zijn artikel getiteld ‘Témoignages’ (‘getuigenissen’) 41 brieven omtrent het benoemingsbeleid van de Kwartierlijke Academie van Nijmegen die zijn ‘bijzondere aandacht’ trokken.

⁴⁸ Bots, ‘Témoignages’, 217.

⁴⁹ Het gaat hier om Wittich, Schultingh en Kranen. Zie: Bots, ‘Témoignages’, 217-218.

⁵⁰ Uit de door Bots verzamelde brieven blijkt dat Wittich vanaf in elk geval 1657 brieven stuurde naar prominenten uit de wetenschappelijke wereld aangaande mogelijke Nijmeegse benoemingen.

⁵¹ Samuel ten Nuijll, geciteerd in Bots, ‘Témoignages’, 240.

bestuurszaken van de universiteit en middels hun invloed op het inhoudelijke onderwijs van dezelfde universiteit. In de context van deze studie zijn vooral de beeldbepalers op het gebied van de wijsbegeerte interessant.

2.4.3.1 Nijmeegse hoogleraren

Wittich speelde een sleutelrol aan de Nijmeegse universiteit, zowel als eerste hoogleraar in de wijsbegeerte als in het benoemingsbeleid. Hij bleef verbonden aan de academie tot vlak voor haar ondergang in 1672 en opende haar officieel in 1655. Volgens Davide Cellamare bemoeide hij zich actief met het onderwijs van collega Kranen en stimuleerde hij het debat over de Cartesiaanse filosofie.⁵² Wittich was de langstzittende en invloedrijkste hoogleraar van de Kwartierlijke Academie.⁵³ Andere professoren, zoals Samuel ten Nuijll, speelden een kleinere rol en verbleven korter aan de universiteit. Wittich wist zich bewust te omringen met gelijkgestemden om zijn Cartesiaanse gedachtegoed te verspreiden.⁵⁴

2.4.3.2 Harderwijkse hoogleraren

Door het korte bestaan van de Nijmeegse universiteit is het eenvoudig vast te stellen wie de belangrijkste figuren waren; Wittich was bijna de hele periode actief. In Harderwijk, met een vijftig jaar langere geschiedenis, is dat minder eenvoudig. Daar werd het filosofisch onderwijs vanaf het begin gedomineerd door het Aristotelisme, in lijn met andere Europese universiteiten.⁵⁵ De eerste hoogleraar, Gijsbrecht van Isendoorn, was een overtuigd Aristotelist en rector magnificus. Onder zijn invloed kreeg het Cartesianisme in Harderwijk geen kans.⁵⁶

Adriaan de Haan wijst in zijn dissertatie op de sterke opkomst van het Cartesianisme in de tweede helft van de zeventiende eeuw, maar over Harderwijk is hij terughoudend: ‘Men is geneigd aan te nemen dat na Van Isendoorns dood het Cartesianisme meer kans kreeg, maar afdoende bewijzen ontbreken.’ Van de drie andere hoogleraren tussen 1655 en 1672 is volgens De Haan zelfs nauwelijks iets wijsgerigs bekend.⁵⁷ Gijsbrecht van Isendoorn was daarmee de enige met aantoonbare invloed op het onderwijs en beleid. Louise Thijssen-Schoute vat het kernachtig samen: ‘Het Cartesianisme te Harderwijk: laat en van weinig betekenis.’⁵⁸

⁵² Cellamare, ‘A theologian teaching Descartes’, 586.

⁵³ Zie: Ferdinand Sassen, ‘Levensberichten van de hoogleraren der Kwartierlijke Hogeschool te Nijmegen’, *Numaga* 9 (1962) 104-127, aldaar 105-108. In deze opsomming van Nijmeegse hoogleraren wordt Wittich als eerste genoemd en krijgt hij de meeste aandacht.

⁵⁴ Zie hiervoor: Bots, ‘Témoignages’, 240.

⁵⁵ De Haan, *Het wijsgerig onderwijs*, 137.

⁵⁶ De Haan, *Het wijsgerig onderwijs*, 142.

⁵⁷ Ibidem. De Haan schrijft dat zij ‘wijsgerig niet te plaatsn’ zijn.

⁵⁸ Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*, 463.

Conclusie

Aan het begin van de zeventiende eeuw beschikten de stadsbesturen van Harderwijk en Nijmegen over aanzienlijke vrijheid in de inrichting van onderwijs en religie. Hoewel er sprake was van constante druk vanuit hogere bestuurslagen, bleek die voor beide steden doorgaans beheersbaar. Stadhouders Maurits, aanvankelijk de belangrijkste vertegenwoordiger van deze bovenliggende macht, had formeel meer invloed dan hij feitelijk kon uitoefenen en overleed bovendien al in 1625.

Harderwijk volgde zijn voorbeeld en koos, zowel bestuurlijk als onderwijskundig, voor een contraremonstrantse, behoudende koers. Deze houding zou later herkenbaar zijn in het werk van hoogleraar en rector magnificus Gijsbrecht van Isendoorn. In Nijmegen ontwikkelden stadsbestuur en curatoren juist een steeds remonstrantser georiënteerde visie, al stond de invloedrijke hoogleraar Christoph Wittich ondanks dit klimaat bekend om zijn relatief open houding ten aanzien van academische vernieuwing. Wat die vernieuwingsgezindheid precies inhield en hoe zij doorwerkte in het onderwijs en onderzoek aan de universiteiten van Harderwijk en Nijmegen, wordt in de volgende hoofdstukken verder uitgewerkt.

Hoofdstuk 3 – Conflicten over theologie en filosofie in de Republiek en het (aanvankelijke) verzet tegen Descartes

René Descartes (1596-1650), een Franse filosoof en wetenschapper, verbleef lange tijd in de Nederlandse Republiek, die vaak wordt geprezen vanwege haar relatieve vrijheid en transparantie. De academische cultuur in de Republiek was uniek voor haar tijd, met een ongekende vrijheid om te denken en te onderzoeken. Tegelijkertijd was het debat aan de universiteiten vaak fel, vooral over theologische kwesties. Het bekendste conflict was dat tussen de Leidse theologen Arminius en Gomaris over predestinatie, wat leidde tot verregaande politieke betrokkenheid van figuren als Johan van Oldenbarnevelt en Maurits van Nassau.¹

De strijd tussen remonstranten en contraremonstranten was niet het enige conflict in deze periode. Ook de ideeën van Descartes veroorzaakten opschudding. Sinds 1628 had de Franse filosoof zijn invloed snel verspreid en veel Nederlandse academici namen zijn filosofie over. Dit leidde tot hevige debatten aan verschillende universiteiten, waarbij uiteindelijk de bestuurlijke macht ingeschakeld moest worden. Het Cartesianisme was een belangrijk onderwerp van discussie in de Republiek, zoals bevestigd door de predikant Jacob Reefsen, die zei: ‘Het Arminianisme ging, maar het Cartesianisme kwam daarvoor in de plaats. En dat is nog veel erger.’²

3.1 Ontwikkelingen van het wijsgerig debat in de Republiek

Het Cartesianisme was een stroming binnen het opkomende rationalisme in de zeventiende eeuw. Descartes, een grondlegger van de moderne niet-Aristoteliaanse filosofie, inspireerde veel Nederlandse hoogleraren, waaronder Hendrik de Roy (gelatiniseerd: Regius, 1598-1679), filosoof en medicus in Utrecht. Na de publicatie van Descartes’ *Discours de la méthode* in 1637, introduceerde De Roy diens ideeën in zijn colleges, wat leidde tot hevige debatten. De nieuwe

¹ Het conflict tussen de Arminianen en de Gomaristen verhevigde sterk na de dood van Arminius en bracht de Republiek aan de rand van een burgeroorlog. In het *Remonstrantie*-schrift (waaruit de naam Remonstranten voortkomt) van 14 januari 1610, geschreven door Wtenbogaert, een vriend van Arminius, en aangeboden aan de landsadvocaat van de provincie Holland, Johan van Oldenbarnevelt, vroegen de Arminianen om ingrijpen van het politieke gezag. Deze beslissing droeg bij aan het aanwakken van de spanningen tussen de republikeinse burgerij en stadhouder Maurits van Oranje-Nassau, kapitein van de landstrijdkrachten, die werd gesteund door het volk en de orthodox-calvinistische predikanten. De Gomaristische factie won met de steun van Maurits, en op de Synode van Dordrecht (1618-1619) werd het Arminianisme veroordeeld. Zie het vijftiende hoofdstuk uit: Otto de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Nijkerk 1986) 182-201.

² Theo Verbeek, *Descartes and the Dutch. Early reactions to Cartesian philosophy 1637-1650* (Carbondale 1992) 5.

filosofie werd vooral door theologen afgewezen, omdat deze de geaccepteerde Aristotelische wijsbegeerte, die ook de basis van Bijbeluitleg en theologie was, bedreigde. Dit resulteerde in de *Querelle* van Utrecht, die vooral draaide om verschillende opvattingen over causaliteit.³

3.1.1 Het Aristotelisme

Aristoteles was wellicht de eerste denker van wie een uitgewerkte visie op causaliteit is overgeleverd. De Griekse filosoof stelde al in de vierde eeuw voor Christus dat alles in de natuur te verklaren is aan de hand van vier oorzaken, die in zijn werk ‘*aitia*’ worden genoemd.⁴ De centrale aanname die hij hiervoor deed was dat elke natuurlijke entiteit een compositie was van vorm en materie, die een oorzaak en een doel had. De *aitia* kunnen op basis van deze veronderstelling gebruikt worden om zaken écht te begrijpen. Ze kunnen worden toegepast aan de hand van vier vragen:

1. Wat is iets? (de materiële oorzaak)
2. Wat is de structuur van iets? (de formele oorzaak)
3. Wie of wat heeft het iets voortgebracht? (de bewegende oorzaak)
4. Waar is het iets voor gemaakt? (de *telos* of doelloorzaak)⁵

Zonder deze vier vragen vallen zaken, afgaande op Aristoteles, niet adequaat te beschrijven en uit te leggen.⁶ Men moet zich volgens Aristoteles realiseren dat de ‘theorie van de vier oorzaken’ op alles toe te passen is. Denk aan een willekeurig voorbeeld als een houten bierpul. Het materiaal is hout, er is bewust een holle ruimte in gevormd (de pul), het is gemaakt door een pottenbakker en heeft als doel om mensen bier te kunnen laten drinken. De vier *aitia* zijn kortom in alles te herkennen. Daarbij merkt Aristoteles op dat de vierde oorzaak cruciaal is. Dit komt omdat Aristoteles de wereld zag als een doelgericht geheel.⁷ Alles in de natuur streeft naar een bepaalde *telos*, die in het geval van de mens is samen te vatten als het leiden van een prettig leven, ook wel het vinden van *eudaimonia*, ofwel geluk.

Met de bovenstaande vragen was de basis van Aristoteles’ filosofie echter nog niet compleet. Om constatering te doen over vorm en materie heeft de mens immers gereedschap nodig. Volgens Aristoteles zijn de menselijke zintuigen hier uitermate geschikt voor. De ‘waarneming’

³ Han van Ruler, *The crisis of causality. Voetius and Descartes on God, Nature and Change* (Leiden, New York en Keulen 1995) 3.

⁴ Christopher Shields, ‘Aristotle’ in: Edward Zalta en Uri Nodelman (red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2023) hoofdstuk 7 <https://plato.stanford.edu/entries/aristotle/> (geraadpleegd 13 juni 2025).

⁵ Shields, ‘Aristotle’, hoofdstuk 7.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem, hoofdstuk 9.

als gevolg van wat men ziet, hoort, ruikt en zo verder, zijn betrouwbaar genoeg om uitspraken te kunnen doen over de *aitia* en dus het cruciale en tevens enige middel om tot kennis te komen.⁸

3.1.2 Het Aristotelisme in de zeventiende-eeuwse Republiek

Aan het einde van de zestiende eeuw ontstonden de eerste Nederlandse universiteiten, waarbij verschillende academische disciplines zonder overkoepelende basis werden ontwikkeld. Morele filosofie werd vaak onderwezen aan de hand van Erasmus.⁹ Tegelijkertijd kwam er vanuit de theologie de roep om een terugkeer naar het systematische, scholastieke denken. Ondanks kritiek op de katholieke scholastieke theologie, zagen protestantse theologen in de Republiek Aristoteles als een geschikte basis voor theologie, omdat zijn ideeën, zoals reeds gezegd, goed te rijmen waren met Bijbels geloof en theologische waarheden. Zo kregen Aristoteles en scholastici opnieuw invloed in Nederland.

De meest gedreven Aristotelicus in de Republiek was waarschijnlijk Gijsbert Voet (1589-1676). Als hoogleraar in Utrecht was hij een fel tegenstander van elke filosofie die Aristoteles' denken verving. Voet beschouwde wetenschap als louter Aristotelisme en zag alternatieven als een bedreiging. Volgens hem moest filosofie niet zelfstandig worden, maar enkel dienen om theologie, geneeskunde en rechten te ondersteunen. Elk alternatief zag hij als een gevaar voor de autoriteit van de Bijbel.¹⁰

Voet richtte zich als wetenschapper op het verder uitwerken van Aristoteles' ideeën en het verbinden van deze filosofie met de Bijbel. In 1641 schreef hij *De rerum naturis et formis substantialibus*, waarin hij zichzelf tot doel stelde te bewijzen dat natuurlijke processen zowel door de Bijbel als door waarnemingen verklaard kunnen worden. Deze zogenaamde '*unity of truth*' zag hij onder andere terug in een these van de Duitse theoloog (en Lutheraan!) Philipp Melanchton, die beweerde dat de relatie van de zon en de aarde een typisch voorbeeld was waarin zintuiglijke waarneming en het woord Gods bijeenkomen.¹¹ Het 'feit' dat de aarde stilstaat en de zon om haar heen beweegt, staat in de Bijbel geschreven, maar kon ook door aardse zielen met het blote oog waargenomen worden.¹² Verder was Voet vooral bezig met het aanvallen van alternatieve denkers en ging hij polemieken niet uit de weg.¹³

⁸ Shields, 'Aristotle', hoofdstuk 7.

⁹ Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 6.

¹⁰ Van Ruler, *The crisis of causality*, 10, 21.

¹¹ Ibidem, 25.

¹² Ibidem, 24.

¹³ Ibidem, 24-26.

3.1.3 Het Cartesianisme, de *mechanical turn* en Hendrik de Roy

Als rector magnificus in Utrecht wist Voet de universiteitsbestuurders achter zich te krijgen in zijn strijd tegen alternatieve filosofieën voor het Aristotelisme. Toch vonden nieuwe stromingen, zoals het Cartesianisme van René Descartes, nog steeds aanhang aan universiteiten als die van Utrecht.¹⁴ Een nadere blik op Descartes' ideeën maakt de afkeer die dit bij denkers als Voet opriep begrijpelijk.

Descartes brak in zijn werk namelijk radicaal met de denkbeelden van Aristoteles.¹⁵ Waarneming als middel van kennisvergaring was volgens hem in wezen onbetrouwbaar.¹⁶ Hij stelde hier een alternatief tegenover dat gestoeld was op fundamentele twijfel. Descartes beweerde dat niets vaststaat, behalve dat de mens er zeker van kan zijn dat hij denkt, en daarom weet dat hij bestaat (*'Cogito ergo sum'*).¹⁷ Aan alles moest volgens hem dus getwijfeld worden. Op dat idee bouwde hij vervolgens een nieuw, verlicht systeem, gebaseerd op rede en logica.

Han van Ruler beschrijft in zijn dissertatie hoe Descartes het Aristotelisme verwierp door causaliteit te koppelen aan een mechanisch wereldbeeld. In tegenstelling tot Aristoteles verklaarde Descartes alle natuurlijke processen door de beweging en botsing van deeltjes. De vier oorzaken van Aristoteles waren volgens Descartes overbodig, aangezien alles in de natuur door een mechanisch proces kan worden verklaard. Dit leidde tot de afwijzing van het idee van innerlijke krachten of *telos*. Van Ruler stelt dat deze omslag in het denken die vandaag de dag ook wel de 'mechanical turn' wordt genoemd, resulteerde in het verlaten van de Aristotelische causaliteit.¹⁸

De basis onder het Aristotelisme werd weggeslagen, wat de weg vrijmaakte voor een nieuw wereldbeeld en een academische strijd. Opmerkelijk genoeg werd deze niet gestart door Descartes zelf, maar door zijn Utrechtse aanhanger Hendrik de Roy. Oorspronkelijk had De Roy Descartes' filosofie in medische en psychologische context toegepast, maar toen hij deze losliet, ontstonden er controverses door zijn disputaties, getiteld *De illustribus aliquot Quaestionibus Physiologicis*.¹⁹

Vooraf de laatste disputatie van De Roy, gehouden op 8 december 1641, stuitte het Utrechts wijsgerig docentencorps tegen de borst. Hij stelde hierin dat alles met structuur onder de natuurwetten valt, inclusief menselijke lichamen, en dus puur natuurwetenschappelijk te

¹⁴ Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 8.

¹⁵ Ferdinand Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw* (Amsterdam 1959) 141.

¹⁶ *Ibidem*, 135.

¹⁷ John Cottingham, *A Descartes dictionary* (Oxford 1993) 34.

¹⁸ Van Ruler, *The crisis of causality*, 130.

¹⁹ Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 15.

verklaren is. Hiermee nam hij niet alleen afstand van het Bijbelse mensbeeld, maar toonde hij ook zijn Cartesiaanse opvattingen, waarbij hij traditionele ideeën over substanties en vormen negeerde. Zijn verwijzingen naar andere Utrechtse hoogleraren werden eveneens niet gewaardeerd.²⁰

Overigens kreeg De Roy het door zijn disputaties en publicaties later zelf ook aan de stok met Descartes zelf. De Franse wijsgeer schreef in *Notae in programma quoddam* (1648) dat De Roy's uitwerking van het Cartesianisme niet representatief is voor de kern van zijn ideeën. Geheel in zijn scherpe stijl beschuldigde hij De Roy daarom van het misbruiken van zijn naam en het verkeerd uitleggen van zijn metafysica en natuurfilosofie.²¹ Daarmee gaf Descartes er blijk van weinig waardering te hebben voor de man die het debat over zijn filosofie in de academische sferen van de Republiek had losgemaakt.

3.2 Verdere ontwikkelingen in *La Querelle d'Utrecht*

Na De Roys disputaties volgde een stroom van academische reacties, waaronder een van rector Gijsbert Voet. Hij beschuldigde De Roys 'nieuwe filosofie' van magie en wees het Cartesianisme af als ongegronde aanval op het Aristotelisme. De Roy beschuldigde op zijn beurt zijn opponenten van atheïsme, wat hem niet populair maakte. Hij werd om verantwoording gevraagd door het academische tuchtcollege. Dit college zou zijn filosofie verbieden, omdat deze niet met de klassieke ideeën te rijmen was.²²

3.2.1 Escalerende pennenstrijd tussen Descartes en Schoock

Hoewel De Roys rol was uitgespeeld, liet Descartes de kwestie niet rusten. In de lente van 1642 publiceerde hij de tweede editie van zijn *Meditaties* en voegde een brief toe aan de Franse jezuïet Jacques Dinet, waarin hij stelde dat alleen De Roy geschikt was om zijn filosofie te onderwijzen, en dat Voet niets meer dan een oproerkraaiër was.²³

Zoals Descarteskenner Theo Verbeek opmerkt, was tact niet Descartes' sterkste punt. Voet was nu woedend op Descartes en liet de Utrechtse universiteit een officieel rapport opstellen.

²⁰ Ibidem, 16-17. De Roy refereerde in deze disputaties meermaals aan wijsgeren als Voet. Deze wilde niets met De Roy's heterogene opvattingen te maken hebben en was hier dus niet van gediend.

²¹ De Roy correspondeerde aanvankelijk op regelmatige basis met Descartes. De laatste zal hem waarschijnlijk als een leerling hebben gezien. Hun wegen scheidden echter toen De Roy zich toelegde op de mechanische psychologie. Hij suggereerde namelijk dat zelfs het verstand kon worden verklaard door lichamelijke processen. Descartes had altijd een strikt onderscheid gemaakt tussen het lichaam en geestelijke functies als denken en oordelen en dit onderdeel van De Roy's Cartesiaanse ideeën was dus onacceptabel voor hem. Dit geeft niettemin aan hoe complex en uitgebreid het debat om de 'nieuwe filosofie' is geweest. Zie: Theo Verbeek, *La Querelle d'Utrecht. René Descartes et Martin Schoock* (Parijs 1988) 38 e.v.

²² Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 18-19.

²³ Ibidem, 20.

Ook vroeg hij zijn Groningse collega Martin Schoock (1614-1669) een systematische weerlegging van Descartes' argumenten te schrijven.²⁴

Schoock was een logische keuze, aangezien hij zich vooral richtte op de inhoudelijke uitwerking van Aristoteles, in tegenstelling tot zijn mentor, die meer theologisch werk verrichtte. Schoocks Aristotelisme viel op door zijn verdieping van de klassieke theorie, vooral door het onderscheid tussen absolute en relatieve doelen van natuurlijke zaken. De absolute doelen volgden Aristoteles' oorspronkelijke idee van doelloorzaken, terwijl de relatieve doelen toevoegden dat God alle niet-menselijke aardse zaken in dienst van de mens had gesteld.²⁵

Schoock onderbouwde dit idee in zijn disputatieserie *De Aqua* ('Over water'), waarin hij stelde dat God water verzamelt in holten om droog land te vormen, geschikt voor mens en dier. Water was volgens hem 'geprogrammeerd' om de mens te dienen. Een voorbeeld hiervan is ondergronds water, dat verwarmd het aardoppervlak bereikt als een door God ontworpen warme lente om ziekten te voorkomen en te genezen.²⁶

Schoock breidde zijn verdediging van het Aristotelisme uit in *De glacie* ('Over ijs'), waarin hij beweerde dat koude een 'inherente kracht' is bij ijsvorming. Dit ging lijnrecht in tegen Descartes, die in zijn mechanistische wereldbeeld geen ruimte zag voor dergelijke krachten. Volgens Descartes zijn 'krachten' als koude slechts subjectieve sensaties in de menselijke waarneming, zonder objectieve basis in de natuur. Dit onderscheid tussen primaire en secundaire kwaliteiten is de kern van Descartes' perceptietheorie.²⁷

Schoock toonde in zijn *Admiranda methodus* (1643) grote afstand tot Descartes, door te stellen dat wetenschappelijke theorieën altijd gebaseerd moesten zijn op boeken en empirische waarnemingen.²⁸ Hij verwierp Descartes' filosofie omdat deze geen bevestiging vond in zintuiglijke waarneming. Schoock waarschuwde dat Descartes' ideeën niet alleen tot onwetendheid zouden leiden, maar ook tot scepticisme en atheïsme.²⁹

Descartes was niet onder de indruk van Schoocks verhandeling en merkte op dat Schoock geen inhoudelijke reactie gaf op zijn theorieën, maar zich enkel richtte op betwistbare principes en dogma's. Hij beschouwde Schoocks werk als een reeks 'algemeenheden en veronderstellingen'. In zijn *Lettre à Voetius* ('Brief aan Voet') focuste Descartes zich dan ook

²⁴ Ibidem.

²⁵ Van Ruler, *The crisis of causality*, 96-97.

²⁶ Van Ruler, *The crisis of causality*, 101.

²⁷ Van Ruler, *The crisis of causality*, 117-120.

²⁸ Aude Volpilhac, "'Lire selon son esprit'. Le lecteur cartésien selon Adrien Baillet' in: Delphine Kolesnik-Antoine (red.), *Qu'est-ce qu'être cartésien?* (Lyon 2014) 39-51, aldaar 39.

²⁹ Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 21-22.

meer op persoonlijke aanvallen op Voet en andere anti-Cartesianen dan op een inhoudelijke weerlegging van Schoocks ideeën.³⁰

De discussie verviel al snel in moddergooien. Descartes, woedend, weigerde te geloven dat *Admiranda Methodus* door Schoock was geschreven en beschuldigde Voetius van het werk.³¹ Hij stelde de Utrechtse hoogleraar aan de kaak als een atheïst en voegde hem toe aan de lijst van anti-Cartesianen die, volgens Descartes, wel wisten dat hij gelijk had, maar fel reageerden uit gebrek aan vertrouwen in het woord Gods.³²

Na deze gebeurtenissen werd Descartes de gebeten hond en werd er een onderzoek naar hem ingesteld. De burgemeesters van Utrecht stelden een commissie in om zijn uitlatingen te beoordelen. De zaak, waarin hij werd beschuldigd van lastering en smaad, liep met een sisser af doordat Descartes zijn Franse kennissen inschakelde voor bemiddeling. Desondanks trok hij zich enigszins terug.³³ Zijn Utrechtse tegenstanders kregen enkel een verbod op boeken die zowel vóór als tegen Descartes geschreven waren.³⁴

Conclusie: een gewonnen strijd?

Ondanks dit formele verbod, Descartes' terugtrekkende beweging en de overkoepelende vermaarde strijd van de anti-Cartesianen hebben de tegenstanders van Descartes het in deze jaren niet voor elkaar gekregen de Franse filosoof en zijn aanhangers van het toneel te laten verdwijnen. Het lijkt er dan ook sterk op dat Descartes de uiteindelijke winnaar van dit felle Utrechtse debat is geweest, ook al zal hij dit zelf allicht niet zo ervaren hebben. Feit is dat Cartesianen ondanks formele beperkingen als gevolg van deze strijd, maar weinig in de weg is gelegd. Al in 1644, nog voor het definitieve einde van de *Querelle* werd zijn centrale boek *Principia* gepubliceerd, waarin de 'nieuwe filosofie' een breed geïnteresseerd publiek in handboekvorm werd aangeboden.³⁵ Daarnaast benoemden de Utrechtse burgemeesters al in 1652 weer officieel een Cartesiaan als hoogleraar aan de universiteit.³⁶ De *Querelle d'Utrecht* was dus eerder een hobbel op de weg, dan een werkelijk gevaar voor de acceptatie van Descartes, wiens ideeën in de jaren veertig van de zestiende eeuw steeds bredere kringen bereikten.

³⁰ Ibidem, 24-25.

³¹ Verbeek, *La Querelle d'Utrecht*, 51.

³² Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 24.

³³ Verbeek, *La Querelle d'Utrecht*, 52.

³⁴ Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 31.

³⁵ Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 33.

³⁶ Ibidem.

Hoofdstuk 4 – Van Isendoorn en Wittich en hun invloed op de academische cultuur van Harderwijk en Nijmegen

De *Querelle* van Utrecht was niet onopgemerkt gebleven. Verschillende theologen en filosofen uit binnen- en buitenland hadden kennisgenomen van de kwestie en zagen zich gedwongen een standpunt in te nemen.¹ Hielden ze vast aan de oude wijsbegeerte van Aristoteles, durfden ze radicaal te gaan twijfelen als Descartes, of kozen ze voor een middenweg? De meesten kozen voor dat laatste, maar de macht van de kerk hing in deze tijd als een zwaard van Damokles boven de markt. De geestelijken tegen de haren in strijken, dat durfde bijna niemand en was bovendien bepaald niet ongevaarlijk. De calvinistische theologen en predikanten hadden macht in de Republiek en zoals eerder al bleek waren censuur en verbanningen nog altijd geen verleden tijd.

Het universitaire landschap van de Republiek ontwikkelde zich verrassend divers, met verschillende culturen per universiteit. Terwijl sommige universiteiten een meer calvinistisch-conservatieve sfeer hadden, waren andere open voor moderne filosofische en wetenschappelijke ideeën buiten de scholastieke kaders. Conflicten ontstonden wanneer deze wereldbeelden elkaar ontmoetten, zoals duidelijk zichtbaar was in Utrecht en Leiden, maar ook steden als Groningen stonden niet principieel afwijzend tegenover moderne, niet-aristotelische ideeën.²

Gelderland vormde een uitzondering op de academische cultuur van de Republiek. In tegenstelling tot Utrecht en Leiden, waar conflicten binnen steden plaatsvonden, waren er hier grote inter-stedelijke conflicten over wetenschappelijke standpunten. Nijmegen werd een Cartesiaans bastion, terwijl Harderwijk een Aristotelisch bolwerk bleef. De oorzaken lagen in de financiële, bestuurlijke en academische cultuur van Gelderland, waarbij een analyse van het laatste aspect duidelijk maakt wat de provincie zo bijzonder maakte.

4.1 De academische cultuur van Gelderland

De grote zelfstandigheid van de gewesten in de Republiek was essentieel. Bestuurlijke beslissingen werden voornamelijk door de Provinciale Staten genomen, met slechts beperkte

¹ De mening van wetenschappers aangaande de nieuwe filosofie werd bijvoorbeeld opgevraagd door bestuurders die wilden weten of een conflict voorhanden was in het door hen bestuurde gebied. Zie bijvoorbeeld de uitvraag van Lodewijk van Nassau in: Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 82.

² Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 84.

invloed van figuren als stadhouder Maurits. In Gelderland bepaalden provinciale en lokale bestuurders en geestelijken hun eigen beleid op het gebied van religie en onderwijs, zonder een algemene schoolorde of universitair handvest vanuit de Republiek.³ Een analyse van de bestuurlijke en kerkelijke invloed moet dan ook op lager niveau plaatsvinden.

4.1.1 Het onderwijs als *seminarium ecclesiae*

Om te beginnen op religieus vlak. De reformatie in Gelderland was een proces van vallen en opstaan geweest, maar toch was het onder leiding van bekende protestantse ‘zendelingen’ als de Arnhemse Johannes Puts (beter bekend als: Fontanus⁴, 1545-1615) gelukt om een Gelderse intellectuele elite te scheppen die de macht in de provincie goeddeels in handen had.⁵ Gelderland was door toedoen van Fontanus dus van bovenaf gezien een provincie ‘in de waere Christelicke Religye’ geworden, maar van onderaf was er op bekeringsgebied aan het einde van de zestiende eeuw nog veel te winnen. Het onderwijs moest bijvoorbeeld in dienst worden gesteld van de nieuwe reformatorische stroming en dus werd er zoveel mogelijk gestreefd naar een *seminarium ecclesiae*, oftewel het onderwijs als kweekschool van de kerk. In de gehele Republiek bestond daarbij een grote behoefte aan predikanten en dus werd het ecclesiastische karakter van het onderwijs zoveel mogelijk bevorderd.⁶

Voor Fontanus en de zijnen was dit werk niet eenvoudig, aangezien in het Gelderse nog de nodige stoorzenders aanwezig waren. Men denke hierbij aan opstandige stedelingen zoals die in Zutphen, waar het protestantiseringsproces ‘pas’ in 1613 volledig voltooid was. Of aan het Jezuïtenonderwijs dat tot ver in de zeventiende eeuw grote populariteit genoot onder de Gelderse bevolking, terwijl het al in 1596 per decreet was verboden door de Staten-Generaal.⁷ Niettemin slaagde Fontanus erin het curriculum van de Gelderse scholen te hervormen naar calvinistische leest.⁸ Fontanus zorgde ervoor dat de Heidelbergse Catechismus een centrale plek kreeg in het onderwijs en stichtte de hogeschool van Harderwijk, die zou uitgroeien tot een bolwerk van gereformeerde orthodoxie.⁹ Zo legde hij de basis voor het calvinistische onderwijs in Gelderland.

³ Bots, ‘Het intellectuele leven in Gelderland’, 391.

⁴ Een hoogleraar schreef het volgende aan Puts: ‘Men weet hier van geen putten, hier zijn fonteinen.’ Refererend aan dat wat hij de ‘heilfontein van het Heilige Schrift’ noemde. Zie: Jan Peter de Bie en Jakob Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* (Den Haag 1931) 90.

⁵ Ronald de Graaf, ‘Gelre in oorlog (1591-1648)’ in: Dolly Verhoeven e.a. (red.), *Verhaal van Gelderland. Gelderland als Nederlands gewest, van 1543 tot 1795* (Amsterdam 2022) 97-168, aldaar 127.

⁶ Bots en Kerkhoff, *De Nijmeegse pallas*, 11.

⁷ Bots, ‘Het intellectuele leven in Gelderland’, 389-390.

⁸ De Graaf, ‘Gelre in oorlog (1591-1648)’, 128.

⁹ *Ibidem*, 130.

Dat wil echter niet zeggen dat de door hem verzorgde kerkelijke invloed gemeengoed bleef binnen dat Gelderse onderwijs. Al het bovenstaande speelde zich immers af voordat figuren als Descartes hun plaats vonden in de Republiek. De hogeschool van Nijmegen werd weliswaar aanvankelijk nog gesteund en vormgegeven door de Nijmeegse reformatorische gemeenschap onder leiding van Johannes Smith (gelatiniseerd: Smetius, 1590-1652), maar deze zou zich bepaald niet ontwikkelen tot een gereformeerd bolwerk. Eerder was hier het gedachtegoed van de notabene katholieke nieuwlichter Descartes van grote invloed. Hoewel een bekwame godsdienstverspreider als Fontanus dus kon meeliften op de golven van de Opstand en de Reformatie, was later in de zeventiende eeuw religieuze invloed op het (academische) onderwijs bepaald geen uitgemaakte zaak. De grote populariteit van het jezuïetenonderwijs en de signatuur van de Nijmeegse hogeschool en latere universiteit tonen dit aan.

4.1.2 Vrijheden tot op individueel niveau

Het lijkt er eerder op dat structurele invloed vanuit bepaalde levensovertuigingen of politiek-bestuurlijke standpunten werd afgedwongen door bepaalde gedreven en bekwame individuen die er hun ziel en zaligheid in stopten als Fontanus en Smith. Zodra deze figuren van het toneel verdwenen, brokkelde het zorgvuldig opgebouwde systeem snel af. Dit gold niet alleen voor buitenstaanders als de predikanten Fontanus en Smith, maar ook voor de mensen die zich bezighielden met de inhoudelijke kant van het onderwijs. Hans Bots schrijft in het kader van de Gelderse (hoge)scholen bijvoorbeeld: ‘De particularistische structuur van de 17de-eeuwse Statenbond en de vaak al te grote vrijheden van individuele rectoren veroorzaakten zeer grote verschillen tussen de scholen [...]’¹⁰. Ook rectoren konden dus het verschil maken.

Om de levensbeschouwelijke signatuur van de specifieke universiteiten van Harderwijk en Nijmegen te achterhalen is het daarom van belang de standpunten van het in hoofdstuk 2 in kaart gebrachte prominente personeel te achterhalen. In dat hoofdstuk is vastgesteld dat de wijsgeren Gijsbrecht van Isendoorn en Christoph Wittich degenen waren die in grote mate een stempel drukten op de aard van het onderwijs aan deze academies. Daarom zal in het nu volgende ingegaan worden op hun filosofisch-theologische opvattingen en hoe zij zich positioneerden binnen het filosofische en wetenschappelijke onderwijs in de Republiek van na de *Querelle d’Utrecht*.

4.2 Van Isendoorn en de Aristotelische filosofische cultuur

¹⁰ Bots, ‘Het intellectuele leven in Gelderland’, 391.

Gijsbrecht van Isendoorn was een Harderwijker die zijn academische carrière in zijn stad begon en eindigde. Als rector magnificus verzette hij zich krachtig tegen het opkomende Cartesianisme en bleef hij een trouwe aanhanger van Aristoteles, reden waarom hij door Paul Dibon werd bestempeld als ‘cet aristotelien conservateur.’¹¹

Van Isendoorn stond in de scholastische traditie, sterk beïnvloed door Thomas van Aquino en Francisco Suarez. Hij verdedigde het Aristotelische wereldbeeld, inclusief metafysica en logica, en trachtte de klassieke metafysica te behouden als fundament voor filosofie en theologie. Net als Aristoteles vond Van Isendoorn dat het onderwerp van de metafysica het zijnde als zodanig is (*‘ens ut ens’*). Het zijnde kan waargenomen worden en is dus een gegeven. Van Isendoorn beschouwde de metafysica als de ‘eerste filosofie’, waarin de meest algemene beginselen van het zijn worden onderzocht – zoals eenheid, identiteit, causaliteit en het onderscheid tussen essentie en existentie. Hij benadrukte dat deze discipline niet alleen abstract is, maar ook noodzakelijk voor een goed begrip van de natuur, de ziel en God. Zijn metafysica was sterk theologisch gekleurd: kennis van het zijn zou uiteindelijk tot kennis van het hoogste zijnde (God) leiden.¹²

In een periode waarin het Cartesiaanse rationalisme zich sterk begon te manifesteren, verdedigde Van Isendoorn met kracht het belang van de traditionele Aristotelische metafysica. Daarmee stond hij model voor een intellectuele houding die vasthield aan de continuïteit tussen klassieke filosofie en christelijke theologie, ondanks de druk van moderne denkrichtingen. Over het Cartesianisme stelde hij dan ook: ‘Discentem enim oportet credere, non de omnibus dubitare. Quod hodie factitant nonnulli...’¹³ Wat zoveel betekent als: ‘Wie leert moet geloven en niet aan alles twijfelen. Maar tegenwoordig doen sommigen precies dat.’

4.2.1 Van Isendoorns veldtocht tegen het Cartesianisme

Van Isendoorn speelde een belangrijke rol in de uitvaardiging van twee decreten tegen het Cartesianisme in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw. Het eerste decreet, met hem als eerste ondertekenaar, reageerde op een verzoek van graaf Lodewijk van Nassau om de standpunten van de universiteiten over het Cartesianisme te verduidelijken. In de reactie van Harderwijk werd de Cartesiaanse metafysica verworpen, en werd de ‘oude peripatetische filosofie’ geprezen als de enige ware leer. De Harderwijkse hoogleraren waarschuwden Lodewijk van Nassau om zich niet met Descartes in te laten. Het tweede decreet, gedateerd op 23 november

¹¹ Paul Dibon, geciteerd in De Haan, *Het wijsgerig onderwijs*, 67.

¹² De Haan, *Het wijsgerig onderwijs*, 51.

¹³ Gijsbrecht van Isendoorn, geciteerd in De Haan, *Het wijsgerig onderwijs*, 48.

1655, werd uitgevaardigd op aandringen van Van Isendoorn en herhaalde deze verwerping van Descartes' ideeën.¹⁴

Het decreet van 1655 toont aan dat Van Isendoorn de invloed van het Cartesianisme wist te beperken. Hij stelde regels op die professoren verhinderden zich ermee in te laten. De belangrijkste stellingen waren:

1. Geen professor is het nog langer toegestaan Cartesiaanse leerstukken te volgen of te onderwijzen.
2. Geen professor is het nog langer toegestaan theses, uitspraken, vraagstukken of door Descartes opgeworpen problemen te bespreken op straffe van ontslag.
3. Geen professor is het nog langer toegestaan te doceren wat door andere professoren al verworpen is.¹⁵

Dit alles ter voorkoming van 'periculouse nieuwigheden' en andere 'onheilen'.¹⁶

Van Isendoorn speelde een cruciale rol in het behoud van de Aristotelische filosofie aan de Gelderse Academie. Zijn verzet tegen het Cartesianisme vertraagde de acceptatie van deze nieuwe stroming in Harderwijk en zorgde ervoor dat de Aristotelische en calvinistische fundamente van de universiteit in haar vroege jaren bewaard bleven.

4.3 Wittich als Cartesiaanse sleutelfiguur in Nijmegen

In Nijmegen was Christoph Wittich de dominante figuur, zowel filosofisch als bestuurlijk. Hij was een invloedrijk vertegenwoordiger van het Cartesianisme in de Nederlandse theologie, terwijl hij tegelijkertijd zijn calvinistische geloof benadrukte.¹⁷ Wittich trachtte Descartes' filosofie te combineren met de calvinistische theologie, waarbij hij zowel de tijdgeest volgde als zijn persoonlijke geloofsovertuiging uitdroeg.¹⁸

Wittich haalde Augustinus' accommodatietheorie aan om filosofie en theologie te verenigen. Augustinus stelde dat de zesdaagse schepping in Genesis symbolisch was, bedoeld om de schepping begrijpelijk te maken voor niet-geletterde lezers. Voor Wittich bevestigde dit dat de

¹⁴ Cornelis Tollius, geciteerd in De Haan, *Het wijsgerig onderwijs*, 65.

¹⁵ De Haan, *Het wijsgerig onderwijs*, 66-67. Vrije eigen hertaling.

¹⁶ De Haan, *Het wijsgerig onderwijs*, 67.

¹⁷ Kai-Ole Eberhardt, *Christoph Wittich (1625-1687). Reformierte Theologie unter dem Einfluss von René Descartes* (Göttingen 2018) 196. Zie ook Wittich's opening van de 'Gibeareden' in de Sint Stevenskerk van 1656 of zijn geloofspolitieke vergelijking met Nijmegen in diezelfde reden: Wittich, 'Het Gelderse Gibe', 36 en 39. Zie ook de opzet van zijn *Consensus Veritatis* in: Eberhardt, *Christoph Wittich*, 238.

¹⁸ Rienk Vermij, *The Calvinist Copernicans. The reception of the new astronomy in the Dutch Republic, 1575-1750* (Amsterdam 2002) 256.

Bijbel en de rede samen konden gaan, waarbij de Bijbel niet altijd letterlijk genomen hoefde te worden en zeker niet als een natuurwetenschappelijke uitleg.¹⁹

Wittich zag in Augustinus' theorie een aanmoediging om een eigen weg te kiezen in de keuze en vormgeving van zijn filosofie, want zijn eigen benadering van filosofische kwesties kenmerkte zich door een nauwe band met recente natuurwetenschappelijke ontdekkingen en ontwikkelingen. In zijn belangrijkste werk, *Dissertationes duae*, probeerde hij het Cartesiaanse denken te verzoenen met het gereformeerde geloof. Hij gebruikte bijvoorbeeld wiskundig bewijs om de draaiing van de aarde om de zon te ondersteunen, en stelde dat dit zelfs een theologisch debat kon beslechten.²⁰

Het mechanische wereldbeeld dat Wittich deelt met Descartes, inclusief Copernicaanse stellingen, benadrukt zijn streven om zich als een moderne wetenschapper te profileren, in tegenstelling tot de meer traditionele Gijsbrecht van Isendoorn uit Harderwijk.²¹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij later in conflict zou komen met predikanten in de Republiek.

Naast zijn acceptatie van het Copernicaanse wereldbeeld, toonde Wittich zich ook op andere terreinen een felle verdediger van de moderne, niet-scholastieke filosofie en wetenschap. Bij een herdruk van zijn dissertaties uit 1653 schrijft hij aanvallen op het Cartesianisme toe aan manipulaties van de duivel, die hij overigens nadrukkelijk 'de vijand van de waarheid' noemde. Wittich vond dat de Bijbel niet kon worden gebruikt als een bron van kennis in de natuurfilosofie.²² Wittich was dus sterk beïnvloed door Descartes, maar hield tegelijkertijd stevig vast aan het geloof. Zijn theologische interpretatie van het Cartesianisme resulteerde in een systeem dat bekend is gaan staan als 'theologisch Cartesianisme'. Hij was ervan overtuigd dat de natuurlijke filosofie van Descartes gebruikt kon worden om geloofswaarheden te ondersteunen, zolang men maar onderscheid bleef maken tussen geloof (openbaring) en rede (natuurfilosofie).

Toch toonde Wittich zich niet altijd een trouwe calvinist. Waar hij aan het begin van zijn carrière bovenstaande vuistregels behoorlijk nauwgezet leek na te leven, laat Wittich in zijn allesomvattende werk *Consensus Veritatis* ('Overeenstemming over de waarheid') een veel radicalere Cartesiaanse kant zien. Hij liet schijnbaar al zijn voorbarigheid varen toen hij dit boek met het volgende durfde af te sluiten: 'Wanneer er een tweespalt tussen de Cartesiaanse these en het Heilige Schrift resideert, moet het verstand hierover beslissen.'²³

¹⁹ Kai-Ole Eberhardt, *Christoph Wittich*, 254.

²⁰ Vermij, *The Calvinist Copernicans*, 146-148.

²¹ *Ibidem*, 256.

²² *Ibidem*, 258.

²³ Christoph Wittich, geciteerd in Eberhardt, *Christoph Wittich*, 251. Eigen vertaling.

Conclusie

De particularistische staatsstructuur van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden bood een grote bestuurlijke autonomie aan de geünificeerde gewesten. Men had feitelijk alle vrijheid die het zich maar kon wensen bij het vormgeven van onderwijs en religie in de provincie. In Gelderland leidde deze aanzienlijke autonomie tot het ontstaan van een calvinistische bestuurselite die over kon gaan tot het naar reformatorische geloofsbelijdenis inrichten van het tot dan toe katholieke missiegebied.

Een van de aanjagers van deze ontwikkeling was Fontanus. In Arnhem en omliggende gebieden was hij erin geslaagd bestuur en onderwijs een orthodox-protestantse oriëntatie te geven. Zijn invloed zou uiteindelijk zelfs zorgen voor een protestantisering van alle Latijnse scholen in Gelderland. Zo kreeg de hogeschool en latere Universiteit van Harderwijk – die immers uit een Latijnse school was voortgekomen²⁴ – eveneens een behoudend-protestantse signatuur, met Gijsbrecht van Isendoorn als belangrijkste vertegenwoordiger.

Daar tegenover stond het voorbeeld van Nijmegen, waar het calvinistische gedachtegoed stad en school overduidelijk niet had overgenomen. Onder leiding van hoogleraar theologie Christoph Wittich nam de Kwartierlijke Academie van Nijmegen een ‘moderne’ op nieuwe filosofie gebaseerde onderbouw aan. Het academisch onderwijs werd hier dus eerder bepaald door het rationalisme, dan door de confessionele orthodoxie.

De levensbeschouwelijke oriëntatie van de Gelderse stad en Gelderse school waren dan ook in hoge mate afhankelijk van de regionale context en regionaal invloedrijke figuren. Dit toont aan dat lokale dynamiek in de Republiek een grotere rol speelde bij de ontwikkeling van onderwijs en wetenschap dan landelijke of provinciale beslissingen en overwegingen die door bestuur of synode genomen werden. In Gelderland resulteerde dit in een duidelijke academische en culturele kloof tussen het noordelijke, confessioneel georiënteerde Harderwijk en het zuidelijke, meer rationeel ingestelde Nijmegen.

²⁴ Zie hoofdstuk 2.

Conclusie

Wittich sluit de in de inleiding reeds aangehaalde openingsreden van de Kwartierlijke Academie van Nijmegen als volgt af:

‘Uit dit alles blijkt dat er geen stad in Gelderland is die beter kan worden vergeleken met Gibea, geen stad waaraan met meer recht een Academie dient te worden toegewezen, dan Nijmegen, aangezien zij door haar bijzondere status ver uitsteekt boven de andere [...]’¹

Het beeld van Nijmegen als een stad die werd bestuurd, bewoond en onderwezen door ietwat hoog van de toren blazende chauvinisten, is net als in de rede van Wittich ook in deze studie een rode draad gebleken. In hoofdstuk 1 bleek dat Nijmegen zich op bestuurlijk vlak niet wilde laten temmen door conservatieve krachten. Aan het begin van de zeventiende eeuw niet door Maurits en Fontanus en later niet door de Synode van Gelderland en behoudende meerderheden in de Landdag. In hoofdstuk 2 bleek dat het Nijmegen bij de oprichting van haar kwartierlijke universiteit niet alleen te doen was om het versterken van de eigen positie, maar vooral ook om het verzwakken van de positie van de concurrentie uit Harderwijk. Hoofdstuk 3 en 4 toonden gezamenlijk aan dat ook het hoogoplopende conflict dat de *Querelle* van Utrecht was gaan heten en de daaruit voortvloeiende bestuurlijke maatregelen tegen het Cartesianisme, voor Nijmeegse curatoren geen rem was om het wijsgerig onderwijs op te zetten naar de ideeën van René Descartes.

Deze ongeremde op stedelijke trots gebaseerde provocerende houding van de Nijmeegse universiteit leek eveneens de strategie om de Kwartierlijke Academie de duurzame vestiging te bezorgen die stads- en universiteitsbestuur zo vurig hadden gewenst. De Veluwe Universiteit van Harderwijk zette daar onder leiding van Gijsbrecht van Isendoorn juist een zeer behoudende opstelling tegenover door vast te houden aan de oude calvinistische onderwijsvormgeving met Aristotelische onderbouw. Zo konden studenten kiezen tussen twee uitersten binnen één provincie. Beide universiteiten zouden hiermee tijdelijke successen boeken, maar uiteindelijk was vooral de academie van Nijmegen van korte duur.

Wat deze ogenschijnlijk kinderachtige concurrentiestrijd – die vooral uit venijnige speldenprikjes gebaseerd op structurele achterdocht leek te bestaan – bovenal lijkt aan te tonen is dat het bruisende chauvinisme in het zeventiende-eeuwse Nijmegen over de Waalkade moet hebben geklotst. De stedelijke en academische trots bracht de magistraat en het universitair

¹ Wittich, ‘Het Gelderse Gibea’, 52.

bestuur in twijfelachtige extase. Zeker gezien het feit dat de academie van Nijmegen het Rampjaar van 1672 al niet meer te boven zou komen.

Aanvankelijk is in deze korte studie getracht gebruik te maken van regionaal archiefmateriaal. De Landdagrecessen uit de zeventiende eeuw zijn grotendeels bewaard gebleven en het moet op basis daarvan mogelijk zijn de bestaande literatuur aan te vullen met nieuwe inzichten over het verloop van de (academische) concurrentiestrijd tussen Harderwijk en Nijmegen. Het bestuderen van dit materiaal bleek echter tijdrovender dan gedacht en dus niet haalbaar in het korte tijdsbestek dat voor dit onderzoek stond. Het zou echter wel perfect aansluiten bij mogelijk vervolgonderzoek naar de Nijmeegse nostalgische eigenliefde.

In lijn met Georges Lefebvre's *history from below*-benadering, kan in de archieven getracht worden te achterhalen in hoeverre het in Nijmegen onder de bestuurselite aanwezig nostalgische sentiment ook als zodanig werd ervaren door de burgers, niet-academische stedelingen en gewone studenten van Nijmegen. Werden zij actief betrokken bij het behoud en de bevordering van dit culturele kapitaal, of was het werkelijk niets meer dan een prestigeproject van de vooraanstaande Nijmegenaar?

De filosofisch-theologische kant van deze studie verdient in deze sectie echter ook nog aandacht, daar al eerder bleek dat in de analyse van het Nijmeegse filosofie-onderwijs de nodige lacunes te vinden zijn. In aanvulling op het werk van Cellamare, zou aandacht kunnen worden besteed aan de denkrichtingen binnen zowel de Universiteit van Nijmegen als die van Harderwijk. Het behoudende respectievelijk alternatieve pad dat Van Isendoorn en Wittich beliepen aan de door hen begeesterde universiteiten verdient, ondanks het kortdurende en weinig tot de verbeelding sprekende bestaan, meer aandacht in de context van theologisch-filosofische en wetenschappelijke ontwikkelingen in de Republiek.

Epiloog

De toerist die vandaag de dag met gids door het centrum van Nijmegen loopt, zal ongetwijfeld gewezen worden op de uit 1544 daterende Latijnse School die nog altijd dezelfde naam draagt als die aan haar is toegekend op basis van het onderwijs dat er werd gegeven. De begeleidende stadskenner zal de toerist waarschijnlijk wijzen op het monumentale karakter van het gebouw, de eeuwenoude traditie van schrijvende nonnen op de zolderverdieping en het feit dat het gebouw meerdere belegeringen alsook het vernietigende bombardement van 1944 heeft doorstaan.

Diezelfde Latijnse School stond echter ook al op haar plaats in de vele jaren waarin het Nijmeegse stadsbestuur heeft geworsteld met de identiteit van de stad. Men denke daarbij aan de zestiende eeuw waarin het Heilige Roomse Rijk de geloofspolitieke houding van de stad stevig in zijn greep had, of aan de eerste decennia van de zeventiende eeuw waarin de calvinistische stadhouder Maurits werd geweerd en toch ook aan Christoph Wittich, die met zijn Gibeareden de orthodox-protestantse macht probeerde te bestendigen, maar tevens de stad warm wilde maken voor zijn in die tijd heterodoxe theologie.

De kans dat de toerist dit verhaal van dezelfde gids te horen zal krijgen is klein. Sterker nog, in diens verhaal over het Nijmeegse onderwijs zal net als door de communicatie-afdeling van de Radboud Universiteit waarschijnlijk met geen woord gerept worden over de Kwartierlijke Academie van Nijmegen en haar twee decennia aan controversiële geschiedenis.

Nee, voor de Nijmeegse marketingmachine begon het onderwijs in de stad bij de Latijnse School en eindigde die bij de Radboud Universiteit. Twee prestigeprojecten die het Nijmeegse chauvinistische narratief domineren. Twintig jaar zeventiende-eeuwse onderwijsgeschiedenis wordt daarmee structureel onderbelicht. Het zal aan de academicus zijn deze lacune te vullen en de volgende Gibeareden van meer nuance te voorzien.

Bibliografie

Primaire bronnen

Wittich, C., 'Het Gelderse Gibeā. Over de overeenkomst tussen het Gibeā van Bejamin en Nijmegen', vert. Vincent Hunink, in: Willem van der Kuijlen (red.), *Het Gelderse Gibeā. Apologie voor de Nijmeegse universiteit anno 1656* (Nijmegen 2013) 31-52.

Secundaire literatuur

Aerts, R. en L. Hoogkamp, *De Gelderse pallas: gymnasium illustre, Gelderse universiteit, rijksatheneum te Harderwijk, 1600-1818* (Barneveld 1986).

Bie, J.P. de en J. Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland. Deel 3* (Den Haag 1931).

Boom, J. van den, *Voorlopige lijst van studenten van de kwartierlijke academie te Nijmegen 1655-1679* (Nijmegen 1983).

Bots, H. en J. Kuys, *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Deel 2: Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Nijmegen 2005).

Bots, H. en T. Kerkhoff, *De Nijmeegse Pallas. De geschiedenis van de kwartierlijke academie en medische faculteit, 1655-1679* (Nijmegen 2001).

Bots, H., 'Harderwijkse professoren (1648-1812) en het benoemingsbeleid van de Gelderse curatoren' in: Willem Frijhoff e.a. (red.), *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse universiteit in Harderwijk (1648-1811)* (Hilversum 2000) 51-62.

Bots, H. en M. Evers, 'De Gelderse Academie in het universitaire landschap van de Republiek', in: Liek Mulder en Willem Frijhoff (red.), *Een onderschatte universiteit. 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk* (Harderwijk 1998) 43-59.

Bots, H., 'Het benoemingsbeleid aan de Nijmeegse Illustere Academie 1654-1679', *Jaarboek Numaga* 45 (1998) 25-41.

Bots, H., 'Témoignages sur l'ancienne université de Nimègue', *Lias* 19:2 (1992) 215-253.

Bots, H., 'Cultuurgeschiedenis. Het intellectuele leven in Gelderland gedurende de 16de, 17de en 18de eeuw' in: Jan Poelhekke e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) 385-424.

Bouman, H., *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleeraren* (Utrecht 1844).

- Buurman, D., 'Schets van de opeenvolgende bestuursin-deelingen in Gelderland voor de invoering van de Provinciale Wet van 1850', *Bijdragen en mededelingen van Gelre* LVII (1958) 23-45.
- Cellamare, D., 'A theologian teaching Descartes at the academy of Nijmegen (1655-1679). Class notes on Christoph Wittich's course on the "Meditations on first philosophy"', *Intellectual history review* 30:4 (2020) 585-613.
- Cottingham J., *A Descartes dictionary* (Oxford 1993).
- Duinkerken, J., 'Harderwijk in de 17^e en 18^e eeuw' in: Liek Mulder en Willem Frijhoff (red.), *Een onderschatte universiteit. 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk* (Harderwijk 1998) 7-42.
- Duinkerken, J., 'Harderwijk en de Gelderse Academie' in: Liek Mulder en Willem Frijhoff (red.), *Een onderschatte universiteit. 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk* (Harderwijk 1998) 60-71.
- Duinkerken, J., 'Harderwijk als tweede stad van de Veluwe, 1650-1813' in: J. Folkerts (red.), *Geschiedenis van Harderwijk* (Harderwijk 1998) 61-100.
- Eberhardt, K.O., *Christoph Wittich (1625-1687). Reformierte Theologie unter dem Einfluss von René Descartes* (Göttingen 2018).
- Epen, D. van, *Album studiosorum Academiae Gelra-Zutphanicae MDCXLVIII-MDCCCXVIII. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula* (Den Haag 1904).
- Evers, M., 'Inleiding' in: Frijhoff e.a. (red.), *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse universiteit in Harderwijk (1648-1811)* (Hilversum 2000) 9-13.
- Fockema Andreae, S., *De Nederlandse Staat onder de Republiek* (Amsterdam 1961).
- Fruin, R., *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* (Den Haag 1901).
- Graaf, R. de, 'Gelre in oorlog (1591-1648)' in: Dolly Verhoeven e.a. (red.), *Verhaal van Gelderland. Gelderland als Nederlands gewest, van 1543 tot 1795* (Amsterdam 2022) 97-168.
- Haan, A. de, *Het wijsgerig onderwijs aan het gymnasium illustre en de hogeschool te Harderwijk 1599-1811* (Harderwijk 1960).
- Jong, O. de, 'Kerkgeschiedenis. 1492-1795' in: Jan Poelhekke e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) 331-384.
- Jong, O. de, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (Nijkerk 1972).
- Keverling Buisman, F., 'De bestuurlijke organisatie van het gewest Gelre (1543-1795/1798)' in: Idem e.a. (red.), *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de*

- geschiedenis van bestuur en bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989* (Nijmegen 1990) 53-74.
- Meerkerk, E. van, 'Nijmegen en de Harderwijkse Academie, 1648-1679' in: Willem Frijhoff e.a. (red.), *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse universiteit in Harderwijk (1648-1811)* (Hilversum 2000) 119-132.
- Pot, C. van der, *Bestuurs- en rechtsinstellingen der Nederlandse provinciën* (Zwolle 1949).
- Ruler, H. van, *The crisis of causality. Voetius and Descartes on God, nature and change* (Leiden 1995).
- Sassen, F., 'Levensberichten van de hoogleraren der Kwartierlijke Hogeschool te Nijmegen', *Numaga* 9 (1962) 104-127.
- Sassen, F., *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw* (Amsterdam 1959).
- Shields, C., 'Aristotle' in: Edward Zalta en Uri Nodelman (red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2023) <https://plato.stanford.edu/entries/aristotle/> (geraadpleegd 13 juni 2025).
- Thijssen-Schoute, L., *Nederlands Cartesianisme* (Amsterdam 1954).
- Veen, J. van, 'Uit de uitwendige en inwendige geschiedenis der voormalige Geldersche Hooge school', *Bijdragen en mededelingen van Gelre* I (1898) 1-70.
- Verbeek, T., *La Querelle d'Utrecht. René Descartes et Martin Schoock* (Parijs 1988).
- Verbeek, T., *Descartes and the Dutch. Early reactions to Cartesian philosophy 1637-1650* (Carbondale 1992).
- Vermij, R., *The Calvinist Copernicans The reception of the new astronomy in the Dutch Republic, 1575-1750* (Amsterdam 2002).
- Volpilhac, A., "'Lire selon son esprit". Le lecteur cartésien selon Adrien Baillet' in: Delphine Kolesnik-Antoine (red.), *Qu'est-ce qu'être cartésien?* (Lyon 2014) 39-51.